

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARǴÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI
QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK UNIVERSITETI

Qol jazba huqıqında
UDK:801.313=943.11

MUSTAFAEVA ALTÍNGÚLDÍN BERDAQTÍN
«SHEJIRE»SHÍǴARMASÍNDAGÍ MENSHIKLI ATLAR
temasındaǵı

5A120102-Lingvistika (qaraqalpaq tili) qánigeligi boyınsha magistr
akademiyalıq dárejesin alıw ushın usınılǵan

DISSERTACIYASÍ

M A K da jaqlawǵa ruxsat etildi.

Magistratura bólimi baslıǵı: _____ yu.i.k.,doc. A.Gulimov

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası baslıǵı:

f.i.d., prof. M.Qudaybergenov

Ilimiy basshı:

f.i.k., doc. Q.Paxratdinov

2018

MAZMUNÍ

1.Kirisiw	3
2.Tiykargı bólimi.....	10
I.Bap. Berdaqtnıń “Shejire” shıǵarmasındaǵı adam atları	10
I.1. Adam atlarınıń qoyılıw negizleri hám mánileri	10
I.2.Adam atlarınıń morfologiyalıq qurılısı	20
II.Bap. Berdaqtnıń “Shejire” shıǵarmasındaǵı urıw atları.....	27
II.1. Urıw atlarınıń kelip shıǵıw sebepleri	27
II.2. Urıw atlarınıń morfologiyalıq qurılısı.....	53
III. Bap. Berdaqtnıń “Shejire” shıǵarmasındaǵı jer-suw atlar	57
III.1. Jer-suw atlarınıń morfologiyalıq qurılısı	57
III.2. Jer-suw atlarınıń kelip shıǵıwı hám mánisi haqqında.....	63
4.Juwmaq	68
5.Paydalanılǵan ádebiyatlar	72

Kirisiw

Dissertaciya temasınıń tiykarlanıwıhám aktuallıǵı. Berdaqtnıń “Shejire” shıǵarmasındaǵı adam atların izertlew aktual máselelerden biri esaplanadı. Sebebi adam atları, birinshi gezekte, adamnıń jámiyettegi ornın ajratıp kórsetiw ushın qoyıladı. Adam atların izertlew arqalı xalıqtıń til tariyxın, úrp-ádet dástúrlerin, sociallıq jaǵdayların hám taǵı basqa sırların ashıwǵa boladı. Sonlıqtan qaraqalpaq til biliminde arnawlı túrde izertlenilmey kiyatırǵan áhmiyetli tarawlardıń biri qaraqalpaq antroponimikasın izertlew bolıp tabıladı. Qaraqalpaq adam atları grammatikalıq qurılısı hám semantikalıq ózgeshelikleri jaǵınan da hár tárepleme úyreniwdi talap etedi.

Qaraqalpaq etnonimikasında ele izertlenbey qalıp baratırǵan máseleler kóp. Qaraqalpaq etnonimleriniń birazı adam atları menen baylanıslı bolsa, birazları bir tariyxıy qubılısqa (waqıyaǵa), basqaları birewlerge at taǵıwdan, adamnıń minezine ayırım jaqsı yamasa ersi qılıqlarına t.b. waqıyalarǵa baylanıslı bolıp keledi. Usınday jaǵdaylardı Berdaqtnıń “Shejire” sinen ayqın kóremiz. T.A.Jdanko óziniń miynetinde qaraqalpaqlardıń ata-tegin hám tariyxıy dástúrlerin izertlewde Berdaqtnıń “Shejire” siniń áhmiyetli ekenligin kórsetedi.

Toponimler belgili bir tariyxıy dáwirdeń jámiyetlik jaǵday hám siyasıy sistemanıń jemisi sanaladı. Olar belgili bir rayondaǵı xalıqtıń dúnya qarası hám sol ortalıqqa qatnasın kórsetedi. Sonlıqtan geografiyalıq atamalardı ilimiy jaqtan úyreniw sol jerde jasawshı xalıqtıń tariyxı, turmısı, tili haqqında áhmiyetli hám bay maǵlıwmatlar beriwi múmkin. Toponimler-xalıq tiliniń rawajlanıw basqıshları, onda payda bolǵan hár túrli ózgerislerdi anıqlawda tiykarǵı materiallardan biri esaplanadı.

Izertlewdiń obiekti hám predmeti. Berdaqtnıń “Shejire” shıǵarmasında qollanılǵan menshikli atlar yaǵnıy antroponimler (adam atları, laqaplar), etnonimler, toponimler olardıń lingvistikalıq hám lingvistikalıq emes tárepleri bul jumısımızdıń tiykarǵı izertlew obiekti esaplanadı.

Izertlewdiń maqseti hám wazıypaları. Magistrlik dissertaciya jumısımızdıń tiykarǵı maqseti Berdaqtıń “Shejire” shıǵarmasındaǵı menshikli atlardı lingvistikalıq kóz qarastan analizlew bolıp tabıladı. Bul maqsetke erisiw ushın dissertaciya aldına tómendegi wazıypalar qoyıldı:

- “Shejire” shıǵarmasında onomastikalıq materialdıń sózlik quramınanıqlaw;

- Shıǵarmadaǵı menshikli atlardı qanday obiektlerdiń atı ekenine qaray úyreniw;

- Menshikli atlardıń mánisi hám etimologiyasına tiyisli maǵlıwmatlardı ilimiy bahalaw;

- Menshikli atlıqlardıń jasalıwı hám grammatikalıq dúzilisin úyreniw;

- Shıǵarma tilindegi adam atları, toponimler hám etnonimlerdiń payda bolıwında lingvistikalıq tiykarlardıń ornın anıqlaw;

- Berdaqtıń “Shejire” shıǵarmasındaǵı etnonimlerdiń payda bolıw, kelip shıǵıw dereklerin anıqlaw;

Dissertaciyanıń ilimiy jańalıǵı tómendegilerden ibarat.

- “Shejire” shıǵarması onomastikasınıń qaraqalpaq tili tariyxiy onomastikası sistemasına múnásibeti hám ondaǵı ornın belgilew

Izertlewdiń tiykarǵı máseleleri hám boljawları. “Shejire” shıǵarması onomastikasın izertlewde házirgi dáwir onomastikasında erisilgen ilimiy analiz usıllarına tayanıldı. Sonday-aq jumısta izertlenilip atırǵan materialdıń talaplarınan kelip shıqqan halda ornı menen tariyxiy-salıstırmalı, etimologiyalıq analiz usıllarına múrajat etildi.

Izertlew teması boyınsha ádebiyatlar túsindirmesi (analizi). Magistrlik dissertacijamızdı jazıwda Berdaqtıń “Shejire” poeması bul jumısımızǵa tiykarǵı derek bolıp xızmet etti. Onnan bız oqıw arqalı antroponimler, etnonimler hám toponimlerdi úyrenip shıqtıq. K. Mámbetovtıń “Qaraqalpaqlar shejiresi” (1993), “Qaraqalpaqlar tariyxı” (1993), O. Sayımbetovtıń “Qaraqalpaq tilindegi menshikli adam atları” (Nókis, Bilim, 2000) kitapların úyreniw arqalı “Shejire” shıǵarması boyınsha kóplegen maǵlıwmatlarǵa eristik.

Izertlewde qollanılğan metodika. Magistrlik dissertaciya jumısımızda izertlenip atırğan materiallardın xarakterine hám jumıstınaldına qoyılğan maqsetine baylanıslı tariyxıy, salıstırıw hám bayanlaw metodları qollanıldı. Berdaqtnıń “Shejire” shıǵarmasında menshikli atlardı úyreniwde tariyxıy metodtan paydalanılıp, salıstırmalı metoda úyrenilip, házirgi qaraqalpaq tili materialları menen salıstırmalı baǵdarda bayanlandı.

Izertlew nátiyjeleriniń teoriyalıq hám ámeliy áhmiyeti. Bul jumısımızdın teoriyalıq áhmiyeti Berdaqtnıń “Shejire” shıǵarmasındaǵı menshikli atlar jıynaǵı birinshi márte lingvistikalıq kóz qarastan analizlengenligi menen belgilenedi. Jumısımızdın teoriyalıq nátiyjeleri hám analiz usılları usı tiptegi basqa jazba estelikler onomastikasın úyreniwde járdemshi qural wazıypasın atqarıwı múmkin. Dissertaciyanıń ilimiy analizleri, faktlik materiallarınan qaraqalpaq tariyxıy onomastikasına tiyisli qollanbalar jaratıwda, menshikli atlardın túsindirme, etimologiyalıq, orfografiyalıq sózliklerin dúziwde paydalanıw múmkin. Sonday-aq, bul dissertaciya materiallarınan joqarı oqıw orınlarında “Qaraqalpaq tiliniń tariyxıy onomastikası” temasında arnawlı kurslar oqıwda paydalanıw múmkin.

Jumıstın dúzilisi. Magistrlik dissertaciya jumısımızdın teması, maqseti hám wazıypaları onıń qurılısın belgileydi. Bul jumısımız dúzilisi boyınsha kirisiw, úsh bap, juwmaqtan ibarat bolıp, onıń keyninde paydalanılğan ádebiyatlardıń dizimi berildi.

“Shejire” sózi “jılnama” mánisinde bolıp, xalıq, qáwım, urıw hátteki ayırım belgili adamlardıń da óz áwladlarıńın shejiresi bolǵan. Shejire tariyxtıń bir bólegi, negizi dep atasa da boladı. Sebebi shejirede dáwir ushın eń tiykarǵı faktler alınadı. Shıǵıs ellerinde óz xalqıńın mádeniy tariyxı haqqında shejire jazıp qaldırǵan alım hám shayırlar kólep tabıladı. Solardan biri XIX ásirde jasaǵan Berdaq Ǵarǵabay ulı bolıp, onıń “Shejire” shıǵarmasınıń ózgesheligi ol qaraqalpaqlar tariyxı boyınsha birinshi jazba nusqada qalǵan.¹ Berdaqtıń Shejire shıǵarmasında bir qansha menshikli atamalar qollanılǵan. Olardı óz aldına bólip úyreniw biziń jumısıımızdıń tiykarǵı maqsetleriniń biri.

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev tárepinen 2017-jıl 22-aprel sánesinde tastıyqlanǵan “Joqarı bilimlendiriw sistemasın bunnan bılay da rawajlandırıw ilajları haqqında”ǵı qararda magistratura basqıshında magistrantlar ilimiy izertlew jumısları menen shuǵıllanıp, ilimiy bilimge iye bolıwı kerekligine baslı dıqqat qaratılǵan.² Mine, sonlıqtan biz Berdaq shayırdıń “Shejire” shıǵarmasını izertlewdi, ondaǵı atamalarǵa lingvistikalıq tiykarda analiz beriwge háreket ettik.

Menshikli atamalar haqqında pikir júrgiziw erteden-aq ilimpazlardıń dıqqat orayında bolıp keldi. Olar jóninde hár qıylı ilim wákilleri-tariyxshılar, geograflar, etnograflar, arxeologlar, psixologlar úyrendi. Biraq menshikli atamalar kóbinese tilshi ilimpazlardıń dıqqat orayında boldı. Sebebi hár qanday atama, hár qanday menshikli at-birinshi gezekte, bul sóz til sistemasına kiredi, til nızamlıqlarına boysınǵan halda payda boladı. Shayırdıń “Shejire” dástanı tek keń polotnodaǵı kórkem shıǵarma yamasa tariyxıy dóretpe ekenligi jaǵınan emes, al ulıwma mazmunınıń sırlı sheshilmey atırǵan jumbaq ekenligi jaǵınan-aq uzaq waqıtlardan beri hár túrli tarawdaǵı ilimpazlardıń kewilin ózine tartıp kiyatır.

¹Мәмбетов К. Қарақалпақлар шежиреси.// Н., 1993, 57-бет.

²Мирзиёев Ш. Жоқары билимлендириў системасын буннан былай да раўажландырыў илажлары ҳаққында.// Еркин Қарақалпақстан; 2017; 22-апрель.

Onomastika tek ǵana lingvistikalıq kóz qarastan emes, tariyx, geografiya, etnografiya, filosofiya sıyaqlı ilimlerdiń basqa tarawlarimenen de tıǵız baylanısta boladı. Sonlıqtan da onıń ilimiy órısı keń.

Onomastika til biliminiń tiykarǵı tarawlarınan esaplanadı. Onomastika menshikli atamaldıń jıyıntıǵı. Onıń terminlik ataması sońǵı waqıtlarǵa deyin turaqlaspay hár túrli atalıp keldi. Bul ilimniń jańa ataması retinde geypara ilimpazlartoponomastika degen termindi usınǵan waqıtları da boldı. Biraqlıwma dúnya júzinde menshikli atamaldı izertlew obiekti ulǵayıp rawajlanıw menen baylanıslı onıń terminlik atamasına da ayrıqsha áhmiyet berile basladı. Házirgi dáwirde menshikli atamaldıń jıyıntıǵı esabında “ Onomastika “ degen termin turaqlı túrde qalıplesip termin retinde qollanıldı.

Onomastikanıń toponimika, antroponimika, etnonimika hám t.b. tarawları túrkiy til biliminde sońǵı jılları ǵana izertlenile basladı. Bunıń ózi izertlenip atırǵan temamızdıń aktual ekenligin dálilleydi. Onomastikatarawı boyınsha izertlew jumısların alıp barǵan, usı tarawlarda jumıs islegen ilimpazlar bar. Máselen, adam atları boyınsha fililogiya ilimleri kandidadı O. Sayımbetovtıń “Qaraqalpaq tilindegi menshikli adam atları” miyneti, sonday-aq, J. Shámshetovtıń “Isminizdiń mánisin bilesiz be?” (1993) hám, shıǵıs tillerinen kirgen sózler tariyxınan kitapları belgili.

Adam atları, birinshi gezekte, adamnıń jámiyettegi ornın ajratıp kórsetiw ushın qoyladı. Bul tuwralı V.A. Nikonov: «Adam atları jámiyette hám jámiyet ushın oǵada zárúr. Olardı jámiyette itibarsız qaldırıwǵa bolmaydı. Sonlıqtan adam atlarına degen mápdarlıqtıń kúshli ekenligi túsinikli»¹, dep kórsetedi. Antroponimler basqa sózler sıyaqlı tildıń nızamlılıqlarına baǵınadı, sonlıqtan olar til sistemasınıń tiykarǵı bir bólegin quraydı hám etnografiya, tariyx, sociologiya hám huqıqtanıw menen birgelikte úyreniledi. Adam atların izertlew arqalı xalıqtıń til tariyxın, úrp-ádet dástúrlerin, sociallıq jaǵdayların hám taǵı

¹ Никонов В.А. Методы антропонимики. //Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. М., 1970, 33-бет.

basqa sırların ashıwǵa boladı. “Shejire” degi qaraqalpaq adam atlarınıń quramında arab-parsı, túrkiy hám mongol tillerine ortaқ elementler ushırasadı. Sonıń menen birge, qaraqalpaq adam atları grammatikalıq qurılısı hám semantikalıq ózgeshelikleri jaǵınan da hár tárepleme úyreniwdi talap etedi. Jámıyettiń ózgerip rawajlanıwı menen bir qatarda ilim hám mádeniyat, solar menen adam atları da hár jámıyetke say jańa ismler menen tolısıp baradı, al olardıń geyparaları gónerip umıt bolıp, qollanıwdan shıǵıp qaladı.

Adam atları arqalı tariyx betleriniń sırları ashıladı, bolıp ótken tariyxıy waqıyalardaǵı is-háreketlerdiń kimler tárepinen islengenligi kórinedi, adamlardıń jámıyettegi ornı anıqlanadı. Qaraqalpaqlardıń etnikalıq quramı hám etnikalıq atamaları haqqında T.A. Jdankonıń miynetlerinde keńnen sóz etilgen.¹ Bizge belgili qaraqalpaqlarda urıwlıq sistema kóp waqıtlardan beri ómir súrip kiyatırǵan qubılıs. Qaraqalpaq etnonimleriniń birazı adam atları menen baylanıslı bolsa, birazları bir tariyxıy qubılısqa (waqıyaǵa), basqaları birewlerge at taǵıwdan, adamnıń minezine ayırım jaqsı yamasa ersi qılıqlarına t.b. waqıyalarǵa baylanıslı bolıp keledi. Usınday jaǵdaylardı Berdaqtıń “Shejiresi” nen ayqın kóremiz. T.A. Jdanko óziniń atı atalǵan miynetinde qaraqalpaqlardıń ata-tegin hám tariyxıy dástúrlerin izertlewde Berdaqtıń “Shejire” siniń áhmiyetli ekenligin kórsetedi.²

Berdagtıń “Shejire”si qaraqalpaq urıw-qáwimleriniń kelip shıǵıwı hám ol urıwlardıń tańbaları, uranları tuwralı da kóp etnografıyalıq materiallarǵa iye.

Toponimler belgili bir geografıyalıq obektin jaylasqan ornın yamasa birewdiń jasaytuǵın ornın ańlatadı. Sonıń menen birge, toponimler sol jerdiń tábiyiy-geografıyalıq sharayatı, sol jerde jasaǵan xalıqlardıń tariyxı,

¹ Никонов В.А. Методы антропонимики. //Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. М., 1970, 33-бет.

² Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. М.Л., 1950.

etnografiyası, jámiyetlik turmısta júz bergen áhmiyetli waqıyalar haqqında bay maǵlıwmatlar beredi.

Jer-suw atların izertlew, olardıń payda bolıw tariyxın úyreniw bizge kóp nárselerdi anıqlawǵa járdem beredi. Sebebi belgili bir aymaqta jasaǵan xalıqlar, olardıń urıw hám qáwimleri haqqında, belgili bir mámlekettiń administrativlik shegarası, sonday-aq sol aymaqta jasaǵan adamlardıń úrp-ádeti, kásibi sıyaqlı bir qatar faktorlardı anıqlawda áhmiyetli qural boladı. Toponimler – xalıq tiliniń rawajlanıw basqıshları, onda payda bolǵan hár túrli ózgerislerdi anıqlawda tiykargı materiallardan biri.

I Bap. Berdaqtnıń “Shejire” shıǵarmasında qollanılǵan adam atları

1. Adam atlarınıń qoyılıw negizleri hám mánileri

Egerde ótmishimizge kóz jibersek, onda mınaday nárseni yadtaan shıǵarmamız dárkar: xalqımızda dúnyaǵa jańadan kelgen perzentke tańlap at qoyıw dástúri bir neshe jıllardan berli bar. Bularda eń baslısı hár bir tariyxıy dáwirdiń tınısın, lebin seziw múmkinshiligine iye bolamız. Buǵan qosımsha xalqımızdıń tariyxında óziniń erlik, qaharmanlıq isleri menen dańqın, ataǵın en jayıp, erligi tuwralı ańızlardı, hár qıylı áńgimelerdi xalıq tek ǵana yadta saqlap qoymay, olardıń ismleri menen ózleriniń dúnyaǵa jańa kelgen perzentlerin de ataw dástúriń saqlanıp qalǵanlıǵın kóremiz. Máselen qaraqalpaqlarda házirgi kúnlerge deyin bir ismlerdi dúzilisi jáne quramı jaǵınan alıp qaraǵanımızda, olardıń basım kópshiligi tilimizdiń sózlik quramınan alınsa, geyparaları áyyemgi túrkiy xalıqlarındaǵı sıyaqlı ata-babalarımız tárepinen qoyılǵan ismler, sonday-aq, VII-VIII ásirlerden baslap arab, iran, mongol, al, keyinirek rus hám t.b. tillerden ózlestirilgen.

Adam atların izertlew arqalı xalıqtıń til tariyxın, úrp-ádet dástúrlerin, sociallıq jaǵdayların ashıwǵa boladı. Berdaqtnıń “Shejire” shıǵarmasındakı keltirilgen adam atlarınıń ayırımlarına qısqasha túsinik berip ótemiz. “Shejire”niń dáslepki qatarları mınaday adam atları menen baslanadı.

Gúl yuzları shámsi qamar,
Ábiwbákir, házireti Omar,
Osman, Áliy tórt Sháriyar,
Payǵambardıń yaranı eken.

Bul qatarlardaǵı *Ábiwbakir*, *Omar*, *Osman*, *Áliy* atlarınıń quramındaǵı komponentleri házirgi qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında ushıraspaydı, mánisi jaǵınan túsiniksiz. Ábiw bákir isminiń quramındaǵı *Ábiw*-“áke, aǵa”, *Bákir*-“úyretiwshi, oqıtıwshi” degen mánini ańlatadı. *Omar*-“jasawshı, ómir súriwshi”

degen mánide, *Ospan* -“márt, qorıqpaytuǵın”, degen mánini bildiredi.*Áliy*-“joqarı” degen mánini ańlatadı.¹

Berdaq óz “*Shejire*” sin *Ánes*, *Málik* degen eki sahabadan baslaǵan.*Ánesti* Qazaqtıń babası, sonnan “*alash*” bolǵandep keltiredi.

Ánes, *Málik* ekki kishi,
Payǵambardıń sahabası
Ánes qazaqtıń babası,
Shundın *alash* bolǵan eken.

*Málik*payǵambardıń atı bolıp, ol patsha degendi ańlatadı.

Mırza sózi Timurdıń balalarınıń tusında ataq mánisin ańlatqan.Bul sóz qaraqalpaq ádebiyatı klassiklerinde ataq mánisine jaqın paydalanılǵan, yaǵnıy birewdi kótermelew maqseti kózde tutılǵan.*Mırzasózi* antroponimlerdiń quramında kóp qollanıladı.²

Áwpel babası *Jumanbiy*,
Shonqara uǵlı *Aymırzabiy*-degen qatarlardı mısal retinde keltiriwimizge boladı.

Áwez-teń, barabar almastırıw mánisinde qollanılǵan.

Máдеми uǵlı *Áwezinaq*,
Xudayberdi hám *dáwlet* baxt.

Sultan sózi arab tilinde hákim, basshı, patsha degen mánini ańlatadı.

Hajıkeldi uǵlı *Sultan*,
Andın *Aydost*, *Maybas* tuwǵan.

*Abdulla*arabsha sóz, *abd*-“qul”, alla, táńri allanıń qulı degendi ańlatadı.

Juman-“inju, marjan” mánisin ańlatadı.

Juman, *shonqara*, *Átekey*,
Jumanbiyden tuwǵan eken.

¹*Шәмиетов Ж.*, Исмиңиздиң мәнисин билесиз бе?.Н.1993, 16-бет

²*Шәмиетов Ж.*, Исмиңиздиң мәнисин билесиз бе?.Н.1993, 17-бет

Iskender(Iskender) eski grek tilinde -“er adamlardıń qorǵawshısı” degendi bildiredi.

Írzanıń uǵlı Iskender,

Altun qazıq tillá kámár.

Seyilxan- sayrxan-arabsha sóz, *sayr*-“qıdırıw, bayramlaw” degendi bildiredi.

Mámbet ismi Muhammad, Muhammed isminiń qısqaǵan forması.

Adamzat jámiyetinde náreste tuwılǵannan keyin, oǵan at qoyıw eń áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp esaplanadı. Ismsiz jámiyet haqqında sóz bolıwdıń ózi múmkin emes. Ayırım Arqa Sibir xalıqlarında adam atı hám ruwx bir dep qaraladı. Jańa Gvineyada jasawshı bir qáwim, ekinshi bir qáwimdi qırıp atırıp adamlardan: -Atıń kim? Atıńdı ayt! – dep birim-birim talap qıladı eken. Búǵan sebep adamǵa qoyılatuǵın attıń jetispewshiligi qusaydı. Olardıń da túsinigi boyınsha, qanshama ism bolsa, sonshama jan hám ruwx boladı.¹

Áyyemgi túrkiy qáwimler, evropalılar sıyaqlı tuwılǵannan baslap ómiriniń aqırına shekem bir ismge iye bolıp, turaqlı túrde iyelemegen. Túrkiy xalıqlarda adam atları olardıń jámiyettegi sociallıq jaǵdaylarına baylanıslı qoyılıp, bala waqtında laqap, jigitlik shaǵında dáreje, eresek adamlarǵa ataq onıń ismi esabında berilgen.

Berdaqtıń “Shejire” shıǵarmasınıń kópshilik bólegin er adam atları quraydı. Adam atları tiykarında berilgen uran atları da bar.

Eger de perzentlerge at qoyıwdıń sırlarına tereńirek únilsek, onda xalıq tárepinen balalarǵa qoyılǵan ismler adamlardı qorshaǵan ekologiyalıq, astronomiyalıq jaǵdaylarǵa, hár qıylı diniy túsiniklerge baylanıslı etip alınǵanın kóremiz. Máselen, *Táńirbergen*, *Qudaybergen*, *Ayjarıqhám* t.b. atlardı qoyıw arqalı dúnyaǵa kelgen perzentke eń jaqsı tilekler tilep, olar Ayǵa, Kúnge, Juldızǵa, Táńirge isengen. Perzenttiń dúnyaǵa keliwi hám saw-salamat úlkeyiwin hár qıylı diniy túsiniklerge baylanıstırıw hám soǵan sáykes ráwishte ism tańlaw

¹ Никонов В.А. Задачи и методы антропонимики. //Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. М., 1970. 33-бет

arqalı ata-analar bir jaǵınan bópeniń musulman perzent ekenin kórsetse, ekinshiden bul diniy mazmunǵa iye ism jas gódekti hár qıylı bále-qadaldan, baxıtsızlıq hám ólimnen saqlaydı,-dep túsingen.

Diniy túsiniktegi arabsha ismler menen bir qatarda, olardıń tap usınday túsiniklerdi bildiretuǵın qaraqalpaqsha kalka hámawdarmaları qatar qollanılǵanın kóremiz.“Shejire”de bunday ismlerden *Qudaybergen, Qudayberdi, Qojamjar, Berdi quda* ismlerin kóriwimizge boladı.

Xalqımızdıń eski isenimlerge, ásirese haywanatlar menen quslarǵa bar ıqlası menen inanǵanlıǵın olardıń perzentlerine qoyǵan atlarınan seziw múmkin. Máselen, adamlar kópshilik waqıtlarda qasqır, bórilerge tabınıp, olardı ózleriniń qorgawshıları esabında qaraǵan. Mine usılay bolǵanlıqtan ózleriniń perzentlerine *Qasqırbay, Bóribay, Bórixan* hám t.b. sıyaqlı isimlerdi de qoyǵan. Bunday dástúr házirgi kúnlerge deyin dawam etip kiyatır. Mısalı, tilimizdegi erler jáne hayal-qızlar atlarınıń quramında *Arıslan, Barıs, Búrkitbay, Qarshıǵa, Qarlıǵash* sıyaqlı atlardı biz kúndelikli turmısta jiyyi-jıyyi qollanıw faktlerin kóriwimizge boladı.“Shejire” shıǵarmasında da usınday ismlerden, *Bódenetay, Túyebay, Qorazbek* ismlerin kórsetiwimizge boladı.

Qaraqalpaq adam atları tábiyattaǵı bolıp atırǵan hár qıylı qubılıslarǵa, xalqımızdıń árman-tileklerine, isenimlerine, ırım hám úrp-ádetlerine hám t.b. sebeplerge baylanıslı qoyılıp kelgen. Máselen, shańaraq aǵzasınıń birewi ketken jaǵınan aman-esen keliwine baylanıslı, sol shańaraqta tuwılǵan balaǵa *Amanbay, Amangeldi, Esengeldi* usaǵan atlardıń qoyılıwı sol waqıttaǵı waqıyalarǵa baylanıslı bolǵan.Berdaqtıń “Shejire” shıǵarmasında da usı sıyaqlı ismlerden *Amanbay, Esengeldi, Esenbek, Elgeldilerdi* mısıl etip kórsetiwge boladı.

Eger shańaraqta dáslepki tuwılǵan náresteler shetney berse, kelesi tuwılǵanlardıń ómirin tilep ism qoyadı. Bul qubılıs tek qaraqalpaqlarda ǵana emes, al basqa túrkiy xalıqlarda da ushırasadı: *Tursınbay, Turǵanbay, Kópjürsinhám* t.b.“Shejire”de usı sıyaqlı *Toqtamıs, Ótegen, Tursın, Súyindik*adam atların kórsetiwimizge boladı.

Sanlıqlarğa baylanıslı qoyılğan qaraqalpaq adam atları sol shańaraqtaǵı aǵzalardıń sanın, olardıń jas ózgesheligin hám uzaq ómir súriwin bildirip keledi. Bunday ismler shańaraqtaǵı balalardıń sanına qaray, tuwılǵanda ákesiniń yamasa atasınıń jasına qaray, egiz tuwılǵan nárestelerge baylanıslı qoyılıwı mımkin. “Shejire”de sanlıqlarğa baylanıslı *Besim, Sáksenbay, Qoshnazar* atları mısal bola aladı.

Sońǵı waqıtları onomastlar arasındǵı hár qıylı sheshimge iye bolıp kiyatırǵan máselelerdiń biri – adam atlarınıń klassifikaciyası. Rus adam atların A.M.Selishev 19 toparǵa, belorus adam atların N.V.Birillo 34 toparǵa, ózbek adam atların E.Begmatov 19 toparǵa bólip qaraǵan. Vengr tyurkologı L.Rashonidiń klassifikaciyası boyınsha, adam atların úlken úsh toparǵa bólip, hár bir topardı adam atların qoyıwdaǵı sebepkebaylanıslı hár qıylı shaqaplarǵa bólip qaraǵan. Túrkiy tillerdegi adam atları da leksika-semantikalıq jaqtan L.Rashonidiń klassifikaciyasına sáykes qalıpleskenlikten, “Shejire”degi adam atlarında usı klassifikaciya tiykarında úsh toparǵa bólip qarawdı maqul kórdik.

Táriplew ismleri. Bunday ismler tuwılǵan balanıń hár qıylı jaǵdaylarına, tuwılǵan waqtına hám sol waqıttaǵı bolıp ótken waqıyalarǵa, ata-analar tuwralı maǵlıwmatlarǵa baylanıslı qoyıladı. Berdaqtıń “Shejire” poemasında da usınday atlardı ushıratamız.

Baladaǵı belgilerge baylanıslı qoyılǵan ismler: a) túri-túsi: *Aqtay, Sarıbay, Qarabek, Qarabas, Aǵádil* hám t.b; b) denesindegi ózgesheliklerge baylanıslı qoyılǵan ismler: *Qalbek, Qallibek, Meńlibay, Meńlibek, Qalmámbethám* t.b.

Shańaraqtaǵı balalardıń sanına baylanıslı qoyılǵan ismler: a) bala sanı: *Besim, Qoshnazar*, ata-analarınıń jası: *Sáksenbay*

Tuwılıw jaǵdaylarına baylanıslı qoyılǵan ismler: *Amanbay, Esen, Esenbek, Esengeldi*, hám t.b;

Tuwılıw waqtı: *Juman* (juma kúni tuwılǵan), *Sársen* (sárshembi kúni tuwılǵan), *Bazar* (Bazar kúni tuwılǵan), *Qarlıbay* (qar jawıp turǵan waqıtta tuwılǵan), *Boranbay* (boran jawıp turǵanda tuwılǵan), *Qurbanbek* (Qurbanhayt

bayramında tuwılğan), *Jawıngır*(jawın jawıp turğan waqıtta tuwılğan), *Nurtay*(kúnnıń nurı sáwlesi túsip turğan waqıtta tuwılğan),

Tuwılğan ornına, mákanına baylanıslı: *Edilbiy*.

Birinshi kóringen nárege baylanıslı: *Sawıtbay*. Ertede náreste tuwılğan waqıtta qılısh, balta, oraq, kindik kesiw maqsetinde jumsalğan. Nayza, sawıt sıyaqlı quralları da tábiyattan tıs qáhárli ruwxlardıń kúshin qaytaradı dep esaplap, adamlar olardı tuwılğan jerge kórsetip ilip qoyğan. Bul atlar sońǵı waqıtları qılıstay, baltaday, oraqtay, nayzaday ótkir, keskir, sawıttay bekkem bolsın degen tilekti de ańlatadı.

Ata-ananıń sezimlerine baylanıslı: *Quwanış, Sárbınaz, Aqsholpan, Arıwxan, Súyindik, Jasıbay, Artıq, Arzı, Rıza, Ótegen*,

Urıw-qáwimge baylanıslı: *Qıtaybek, Qazaqbay*,

Tuwısqanlıq-qatnasqa baylanıslı: *Jiyen*.

Tilek atlari. Bul toparǵa tuwılğan náreste ushın jalbarınıw, jalınıw, arbaw, duwa qılıw sıyaqlı hár qıylı tileklerge baylanıslı atlar kiredi. Olar adamnıń «sırlı dúnya» menen tikkeley qatnasıwına isenimniń nátiyjesinde payda bolğan.

Tuwılğan balaǵa uzaq jas hám amanlıq tilew: *Tursın, Turxoja*.

Baylıq, baxıt, abıroy, ullılıq, darxansılıq, tabıs tilew: *Tolıbay, Tolıbek, Qutlımurat, Xansultan*.

Erjúrek, batır, bekkem, kúshli, ótkir bolıwına tilekleslik: *Bekpolat, Ğayıp batır, Súyir batır*, minez-qulıq, páklik tilew: *Jaqsıbay, Mánibay*,

Shańaraqtaǵı náresteler shetney bergennen keyin kelesi tuwılğan perzentiniń amanlıǵın tilep: *Tursın, Turxoja, Berdiáliy, Jánibek, Qojamjar, Qudaybergen, Qudayberdihám* t.b.

Shańaraqtaǵı tuwılğan ul-qızlardıń jetkilikli bolıwına baylanıslı: *Tolas, Túwelbay, Tolanay, Tolıbay, Artıq*.

Sonday-aq tereklikke baylanıslı (*Togay, Togaybay*), quslarǵa baylanıslı (*Bódenetay, Qorazbek*) adam atları jiyi ushırasadı.

Baǵıshlaw (arnaw) atlari. Házirgi waqıtqa shekem xalıqtıń sana-seziminde saqlanıp kelgen ótkendegi túsiniqlerge baylanıslı atamalar hám

tariyxta óz izlerin qaldırğan belgili adamlardıń atların tuwılğan nárestege estelik retinde arnap qoyıw.

Totem atları. Totem atlarınıń adam atları retinde qollanılıwı júdá quramalı máselelerdiń biri. Túrkiy xalıqlarında totemizmniń kelip shıǵıwı urıwlıq dúzimniń payda bolıwı menen tıǵız baylanıslı. Áyyemgi xalıqlar hár qıylı haywanatlardı, quslardı, ósimliklerdi, tańbalardı hám t.b. qubılıslardı káramatlı kúsh retinde tanıp, olarǵa húrmet-izzet penen qaraǵan hám solarǵa sıyınatuǵın bolǵan. A.M.Zolotarev Sibir xalıqlarınıń ishinde 20 qáwimniń usınday janlı-jániwarlardı, belgilerdi, qubılıslardı, atap aytqanda ayıwdı, búrkitti, jolbarıstı, barıstı, aqquw, ǵaz, jılan, ógiz, tańba hám t.b. haywanatlardı totem etip alǵanlıǵın kórsetedi.¹

S.P.Nesterov Oraylıq Aziya xalıqlarınıń áyyemgi dáwirlerde atqa, sayǵaqqqa, qoyǵa, qulangá, sıyıǵa, qoyangá, búrkitke, qasqırǵa, jolbarısqa, suwıǵa, ǵazǵa, kiyikke húrmet penen qaraǵanlıǵın hám olardıń súwretlerin tasqa oyıp jazǵanlıǵın aytadı.² E. Begmatov: «Türkiy tillerinde qasqırǵa baylanıslı (Buri, Buriboy, Burioy), terekke baylanıslı (Urmon, Urmonoli, Chinorboy), sonday-aq ósimlikke baylanıslı (Evshanboy, Entokboy) hám t.b. totem atları júdá xarakterli»³ - dep kórsetedi. T.X.Kusimova áyyemgi bashkurt antroponimlerinde totem atlarǵa baylanıslı tiykarǵı kózge túsetuǵın nárse. ayıw hám qasqırǵa (Ayıwqa, Ayıwxan, Ayıwkas, Akbure, Burexan, Qashqar) hám t.b. baylanıslı atlar ekenligin atap ótedi.⁴

Mine usınday totem atlar qaraqalpaq adam atlarınıń quramında da gezlesedi. Máselen haywanlarǵa baylanıslı (Bóribay, Bórixan, Jılqıbay, Kiyikbay hám t.b.) Qaraqalpaqsha Qoblan degen at áyyemgi türkiy tillerinde qaplan-jolbarıs⁵ degen máni ańlatsa, al tungusmanchuwr tillerinde Qoblan-ayıw

¹Золотарев А.М. Пережитки тотемизма у народов Сибири. Л., 1934, 49-51-бетлер.

²Нестеров С.П. Конь в культах тюркоязычных племен Центральной Азии в эпоху средневековья. Новосибирск. 1990, 92-104-бетлер

³Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка. АКД. Ташкент, 1965, 8-бет.

⁴Кусимова Т.Х. Древнебашкирские антропонимы. АКД. Уфа, 1975, 9-бет.

⁵Древнетюркский словарь. Л., 1969, 421-бет.

degen mánide qollanıladı. Sonday-aq tereklikke baylanıslı (Toǵay, Toǵaybay, Ormanbay, Jiydebay, Jıńǵılbay, Qaraman, hám t.b.), quslarǵa baylanıslı (Ǵarǵabay, Qorazbek) adam atları jiyi ushırasadı. “Shejire” shıǵarmasında da usınday ismlerden, *Toǵaybay, Bódenetay, Túyebay, Qorazbek* ismlerin kórsetiwimizge boladı. Allaǵa, qudayǵa, táńirge, payǵambarǵa hám olardıń saqabalarınıń atlarına baylanıslı, diniy uǵımdı úgitlewshi, sonday-aq aspan denelerine sıyınıwdan payda bolǵan adam atları: *Qudaybergen, Qudayberdi, Berdi quda, Yusip* (áyemgi evrey tilinde Iosif «kóbeysin, kóp bolsın, qaraqalpaqsha *Kóbey, Kóbeysin* degen atqa jaqın); *Muwsa* (áyemgi evrey tilindegi Moisey – suwdan shıǵarıp alınǵan bala). *Muxammed* (payǵambar atı, arabsha - maqtawlı); *Abubákir* (sháriyar atı, Bákir – arabsha «izertlewshi»); *Omar* (sháriyar atı, arabsha - ómirlik); *Áliy* (sháriyar atı, arabsha-biyik joqarı).

Berdaqtıń “Shejire” shıǵarmasındamillet atamaların ushıratamız. *Qalpaq, qaraqalpaq* degen sózlerdiń kelip shıǵıwın mınaday ańızǵa tiykarlanadı.

Maliktıń ulı Razı-haq,

Yashlıǵında qoydı ǵulpaq,

Kiygen eken qaraqalpaq,

Shundın “qalpaq” bolǵan eken.

Qaraqalpaq degen atamanıń kelip shıǵıwın bas kiyimge baylanıstırıw basqa da ańız-ángime dáreklerde ushırasadı. Berdaqtıń da usı versiyanı haqıyqat dep tanıwı úlken qızıǵıwshılıq tuwdıradı. Berdaq dúzgen genieologiya boyınsha *qaraqalpaq* degen atamanıń kelip shıǵıwı IX-X ásirlerge tuwra keledi.

Berdaqóziniń “Shejire” shıǵarmasında ózbek atamasınıń payda bolıwı bılay suwretleydi:

Sáhra xalqı kóship-gezmek,

Kentli erler watan dúzmek,

Qalpaqtıń uǵlıdur ózbek,

Ózbek ekke bolǵan eken.

Bul ańızda óz ishine kóp ǵana tariyxıy dáreklerdi jasırsa kerek. Shamalawlarǵa qaraǵanda, urıwı, qáwimi birge, tili, dástúri jaqın, tariyxıy

ornalasıw, kóship-qonıwları orta q ulıwma Xorezm oazisindegi Xiywa xanlıgınıń tiykarın qurap ózbekler qaraqalpaqlar menen qanalas ekenine tariyx gúwa bolsa kerek. Ózbekten Jiyen, Jiyennen Mayqı, Mayqıdan Jayılخان, Seyilخان atlı balalardıń tuwılıwı, Jayılخان Qońıratıń, Seyilخان túrkmenniń babaları dep súwretleniwi Xorezm oazisinde jasawshı xalıqlardıń ázelden tuwısqanlıgı bir ekenin kórsetip turadı.

Al,uran qoyıw dástúri boyınsha da maǵlıwmatlar berilgen.Urıwı, uranları tuwralı ańızdı da Berdaq “Shejire” sinde qalay bolsa solay xalıq awzında saqlanǵanday táspirlegen.

Qońırat uranı Jayılǵan,
Múyten uranı aqsholpan,
Qıyat uranı arıwxan,
Hayal uran bolǵan eken.

Berdag “Shejire”sindegi hayal-qızlardıń urıw basları, uranları retinde sóz etiliwi tariyxıy faktler menen dálillenip otıradı.

S.P.Tolstovtıń kórsetiwinde, Vizantiya elshileri VI ásirde Xorezmniń arqası aral jaǵalarında hayallar basqaratuǵın túrkiy qáwimlerdi ushıratqan.Solay etip tillerde dástan bolǵan ápsanalar tariyxıy haqıyqatlıq penen ushlasıp keledi.

Jayılǵan uranı,
Mayqınıń ulı Jayılǵan,
Yáná birisi Seyilخان,
Jayılǵan atlı uran bolǵan,
Qońırat uran qılǵan eken.
Alataw uranı,
Qıtaybek hám qoy jıynadı
Jelige qulın bayladı,
Ala tawlardı jayladı,
Ol taw uran bolǵan eken.

Toqsabauranı haqqında:

Qıpshaq hám yılqı jıynadı,
Jelige qulın bayladı,
Qımız sabasın sayladı,
Toqsaba uran bolǵan eken.
Arıwxan uranı haqqında
Bir zayıptan ekki uǵıl bolǵan,
Múyten bilán Qıyat tuwǵan,
Tuwǵan anası Arıwxan,
Qıyatqa uran bolǵan eken.
Aqsholpan uranı haqqında
Onnan ekki bala qalǵan,
Balanı asırıp saqlaǵan
Anı saqlaǵan Aqsholpan,
Múytenge uran bolǵan eken.

Bulardan basqa *Bazar gúlpeń*, *Qızıl bash* laqapların da ushıratamız. Berdaqtıń saylandı shıǵarmalarında berilgen “Shejire”de *Bazar gúlpeń* laqabın ushıratamız. Al “Shejire”niń 1993-jılı óz aldına kitap bolıp shıqqan variantında bolsa, *Bazar gúlpaq* degen attı kóremiz. Bunnan belgili bolǵanıday bir laqap eki variantta berilgen. Máselen,

Aqadıl uǵlı Tolıbay,
Tolıbay uǵlı Sarıbay,
Sarıbaydıń uǵlı Bádekbay,
Bazar Gúlpaq bolǵan eken.

Biraq “Shejire”de Bazar Gúlpaq laqabınıń qoyılıw sebebi nege ekenligi jóninde maǵlıwmat berilmegen.

Qızıl bash laqabı boyınsha:
Qızıl bash Nádirsha keldi,
Shax kelip Xiywadan aldı
Úsh júz altmısh kishi óldi
Shehit aǵla bolǵan eken.

Bunnan tısqari “Shejire”dedáwir talabına muwapıq bir neshe titul atlarınıń da qollanılğanın kóremiz.Máselen, *báybishe, biy, xan, padshah, atalıq, bolus, yuzbashı, qusbegi, meter, tóre, wázir, inaq* hám t.b kóriwimizge boladı.

Túrkiy tilleriniń leksikalıq fondında *xoja, shayx* túrindegi antroponimlerdiń ataq mánisinde qollanıw jaǵdayları ushırasadı.Máselen, *xoja* ataǵı adam atlarınıń aldında qollanılganda, patsha sarayınıń xızmetkerlerin, suwpısın yamasa sawdagerdi ańlatqan, al adam atınıń keyninde kelgende bul xalifanıń áwladın bildirgen.Qaraqalpaq xalqınıń turmısında da *xoja, shayx* ataqları húrmet belgisi bolǵan.

Berdaqtıń “Shejire” shıǵarmasında bunday atlardan *Turxoja, Xojamjar* atların kóriwimizge boladı.

Musılman ellerinde adam atların sáwlelendiretuǵın antroponimler júdá az sanda bolǵan. Sonlıqtan, kuniyat (ákesi yamasa balası boyınsha ataw) tıń rawajlanıwı adamlardı biri-birinen ajratıwda áhmiyetli boldı.Máselen, kuniyat ákesi boyınsha, Kamal bin Omar, Salim bin Abdulla. Balası boyınsha, Abu bákir-Bákirdiń balası. “Shejire” de Ábiwbákir ismi ushırasadı.Mısalı:

Gúl yuzları shámsi qamar,

Ábiwbákir, házireti Omar,

Osman, Áliy tórt Sháriyar,

Payǵambardıń yaranı eken-degen qatarlar pikirimizdi tolıǵı menen dálilleydi.

I.2.Adam atlarınıń morfologiyalıq qurılısı

Menshikli atlardıń morfologiyalıq qurılısın lingvistikalıq jobada izertlew aktual máselelerdiń birinen bolıp esaplanadı. Sonlıqtan da adam atlarınıń grammatikalıq qurılısı bir qatar tilshi alımlardıń ilimiy miynetlerinde hár qıylı tillerdiń materiallarında ashıp kórsetilgen.

E.Begmatov ózbek tilindegi adam atların morfologiyalıq qurılısı boyınsha jay, quramalı hám qısqarǵan menshikli adam atları dep úshke bólip qaraǵan. Ol ózbek tilindegi menshikli atlardıń morfologiyalıq, leksikalıq, sintaksislik usıllarda jasalatuǵınlıǵın dálillimısallar arqalı sıpatlaǵan.

T.Januzaqov óziniń kandidatlıq dissertaciyasında qazaq tilindegi menshikli adam atların grammatikalıq qurılısına qaray jay hám quramalı dep ekige bólgen.G.Sattarov tatarsha adam atların qurılısına qaray feyil dúzilimi hám atlıq dúzilimli dep ajıratqan hám tatarsha atlarıń fonetika-morfologiyalıq sistemasın hám dialektlik ózgesheliklerine jan-jaqlama lingvistikalıq tallaw islegen.Z.Sadıkov azerbayjan adam atlarınıń qurılısın jay, dórendi hám quramalı dep úshke bólip qaraǵan. Olardıń morfologiyalıq, leksikalıq hám semantikalıq jasalıw usılların ashıp kórsetken.

Túrkiy tillerdegi adam atlarınıń qurılısı boyınsha usınday pikirler T.Kusimova, A.G.Shayxulova, V.U.Maxpirov hám t.b. miynetlerinde de ushırasadı.

Haqıyqatında da, qaysı bir tildegi adam atları dúzilisin alıp qarasaq ta, qurılısı jaǵınan jay, qurama, dórendi bolıp toparlarǵa bólinedi. A.V.Superanskaya hár qıylı Hind-Evropa tillerindegi adam atlarınıń qurılısı dástúriy jaqtan quramalı hám apelyativlik boladı dep tastıyıqlaydı . K.M.Musaev túrkiy antroponimler qurılısı jaǵınan jay hám quramalı bolıp bólinetuǵının kórsetedi .

Dúnya tillerindegi adam atları grammatikalıq qurılısı jaǵınan usınday birdey klassifikaciyaǵa iye bolǵanı menen, hár bir tildegi qoyılǵan menshikli at sol tildiń ishki nızamlılıqlarına baǵınadı.Basqa túrkiy tiller sıyaqlı, qaraqalpaq tilindegi adam atları grammatikalıq qurılısı jaǵınan dara túrindegi hám qospa túrindegibolıp ekige bólinedi.

Dara túrindegi er adam atları.Qaraqalpaq er adam atları bir jay sózden jasalıp, quramında qosımtası joq hám quramında qosımtası bar er adam atları bolıp ekige bólinedi.

Quramında qosımtalar joq er adam atları. Quramında qosımtası joq er adam atları morfemalarǵa ajıratıwǵa bolmaytuǵın sózlerden jasalıp, házirgi qaraqalpaq antroponimleri quramınıń eń az bólegin quraydı. Olardıń kópshiligi eski túrkiy hám túpkilikli qaraqalpaq tiliniń leksikalıq qatlamlarınan, al ayırımları basqa tillerden kelip kirgen sózlerden ibarat. Quramında qosımtalar

joq qaraqalpaq er adam atları atlıq, kelbetlik, ráwish hám feyil sóz shaqaplarınan jasaladı. “Shejire” poemasınıń buǵan mısál keltiretuǵın bolsaq:

1. Atlıqlardan jasalǵan adam atları. Bunday adam atları abstrakt hám konkret atlıqlardan bola beredi: 1) abstrakt atlıqlardan jasalǵan er adam atları nárestege hám onıń kelesheǵına ishki hám sırtqı ortalıqlarǵa bolǵan tilek, ármanlarǵa baylanıslı bolıp keledi: *Omar, Ospan, Áliy, Sharyar, Ánes, Málik, Jiyen, Mayqı, Shaban, Dosan, Sultan, Orazhám* t.b; 2) konkret atlıqlardan jasalǵan er adam atları, tiykarınan alǵanda, salıstırıw, teńew sıpatındaǵı tileklerge baylanıslı qoyıladı: *Polatt*.b.

2. Kelbetliklerden jasalǵan er adam atları. Bul atlar hár qıylı túr-tústi, sınımbattı bildiretuǵın sózlerden jasalıp, kóbinese er adamlarǵa qoyıladı: *Arzı, Bayman*.

3. Ráwishlerden jasalǵan er adam atları. Ráwishlik mánideǵi er adam atları hal-jaǵdaydı, belgini, sapanı bildiretuǵın sózlerden jasaladı: *Artıq, Aman, Esen* hám t.b.

Házirgi qaraqalpaq antroponimiyasında quramında qosımtalar joq er adam atlarınıń oǵada az ekenligi kórinedi. Sonday-aq “Shejire” shıǵarmasında da bunday atlardı derlik ushıratpaymız.

Quramında qosımtalar bar adam atları. Qaraqalpaq adam atlarınıń quramında, tiykarınan alǵanda, atlıq, kelbetlik, feyil sóz jasawshı qosımtalar hám seplik, betlik, tartım, kóplik jalǵawlı sózler ushırasadı. Berdaqın “Shejire” shıǵarmasınıń mısalları keltiremiz:

I. Feyil formalarınan jasalǵan er adam atları. Qaraqalpaq adam atlarınıń quramında házirgi qaraqalpaq ádebiy tiline tán bolǵan feyil formaları ushırasa bermeydi. Qaraqalpaq adam atları feyildiń bet-san, dáreje, meyil, máhál, betlik emes formalarınan jasaladı.

1. Feyildiń bet-san formaları. Qaraqalpaq adam atlarında kóbinese I bettiń kóplik forması qollanıladı, ásirese I bettiń kóplik san forması qaraqalpaqsha adam atlarında kóp qollanıladı. Bunday adam atları kóbirek ekspressivlik-emocionallıq reńkke, túske, sıpatqa iye bolıp keledi: *Súyindik* hám t.b.

2. Feyildiń dáreje formaları. Ózlik dárejenıń *-n*, *-in* affiksifeyil tiykarlarına jalǵanıp keledi: *Súyin*. Bul ism *Súyindikisminiń* qısqarǵan túri bolıp tabıladı.

-l/-ıl qosımtaları kóbinese feyil tiykarlarına jalǵanıp, eradatlarında tilekke baylanıslı ekspressivlik mánibildiredi: *Dúzel, Qural, Teńelhámt.b.*

Bul adamatlarına ayırım affikslery amasa antropokomponentler jalǵanıwı arqalı jańa adamatları jasalıwı múmkin.

Sheriklik dárejenıń *-s*, *-is*, *-es* affiksifeyil tiykarlarına jalǵanıp, adamatlarında tilek mánisinańlatadı: *Tolas*.

3. Feyildiń máhál formaları. Anıq ótken máhaldıń III-bet *-dı/-di* affiksi feyil tiykarlarına hám dórendi feyillerge jalǵanıp, adam atlarında subiekt tárepinen tilekke, ótinishke baylanıslı orınlangan is-háreketti bildirip keledi: *Turdıxoja, Berdiáliy* hám t.b.

4. Qaraqalpaq adam atlarında eń ónimli qollanılatuǵın kelbetlik feyildiń *-ǵan//gen*, *-qan//ken* affiksi bolıp tabıladı. Bul affiks qaraqalpaq adam atlarında tilekke baylanıslı is-háreketti bildiredi. “Shejire”de bunday atlardan: *Jayılǵan, Ótegen* hám t.b. Bul formalar házirgi ózbek, qırǵız, bashqurt hám tatar tillerinde adam atlarında da ónimli qollanıladı.

Házirgi qaraqalpaq er adam atları quramında kelbetlik feyildiń eski *-mis* forması da ushırasadı. Bul forma qaraqalpaq er adam atlarınıń quramında *-ǵan // -gen* qosımtasınıń sinonimi sıpatında saqlanǵan: *Toqtamis // Toqtaǵan*.

-Tay affiksi. Akademik B. Vladimircov mongol tiliniń tariyxında erler jınısın ańlatıw ushın xızmet etetuǵın *-taj*, *-ytai* affiksleriniń bar bolǵanın kórsetedi. *-Tay* affiksine iye adam atları Shıǵıs xalıqları tilinde qádimnen bar. Máselen, Maxmud Qashqariydiń “Devanu luǵat at-türk” shıǵarmasında *Turumtay* atlı quldıń atı bar.¹

Al, Berdaqtıń “Shejire” shıǵarmasında *-tay* affiksi arqalı jasalǵan bir neshe adam atların kóremiz: *Aqtay, Qultay, Ertay, Estay, Naǵaday, Nurtay*.

¹Бегматов Э. Узбек исмлари имлоси., Тошкент, «Фан», 1972.

V.A. Gordlevskiy –janqosımtasınıń túrkshe, tájikshe, tatarsha adam atlarında keletuǵınlıǵın ayta kelip: “ Turciyada bul qosımta XVI ásirde baslap ónimli qollanıla basladı”-deydi.

Berdaqtıń “Shejire” shıǵarmasında –jan hám –xan affiksoıdları menen qollanılǵan tómendegidey adam atların ushıratqı: *Quljan, Altınxan, Arıwxan, Seyilxan* hám t.b

“Shejire” shıǵarmasında adam atlarınıń quramında –qay qosımtası da ushırasadı. Mısalı, *Ataqay, Janqay*. Ol kópshilik túrkiy tillerinde adam atlarınıń quramında bar. N.A. Baskakov qaraqalpaq tilindegi kishireytiwshi, erkeletiwshi –qay qosımtasın hay degen tańlaq sózden payda bolǵan dep boljaydı.

Solayetip, Berdaqtıń “Shejire” shıǵarmasındaǵı adam atlarınıń quramında sóz jasawshı hám forma jasawshı qosımtalar da keń qollanıladı.

Qospa sóz túrindegi er adam atların morfologiyalıq qurılısı boyınsha tómendegi modeller boyınsha kórsetiwge boladı:

1. «Atlıqhám atlıq» túri: *Jánibek, Áliybek, , Qurbanbek, Polatbek, Esenbek, Amanbay, Mánibay, Dawımbay, Aytımbay, Qarádilbay, Sengirbay, Allaqul, Ábiwbákir, Ermámbet, Aymurza, Qalbek, Quljan, Tórebay, Qıtaybek, Arıwxan, Aqsholpan, Altınxan, Jánibekxan, Xansultan, Bayádil, Janádil, Qazaqbay, Bekpolat, Mámbetqul, Manaqbay, Qarawılbay, Jolımbay, Qojamjar, Aydos, Piriyar, Túyebay, Asanǵaliy, Ğayıpbatır, Qoyanbay, Írismámbet, Palwanbiy, Jilhafızhám* t.b.

2. «Atlıq hám feyil» túri: *Qudaybergen, Qudayberdi, Elkeldi, Esengeldi, Xojakeldi, Xajıkeldi, Xankeldihám*.t.b

3. «Kelbetlik hám atlıq» túri. Kelbetlikler óziniń mánisi jaǵınan predmettiń sapasın, túr-túsin, hár túrli belgilerin bildirip keletuǵın bolǵanlıqtan, olardıń kóbinese predmetlik mánini ańlatatuǵın atlıqlar menen dizbeklesip keliwi – bul nızamlı qubılıs. Birinshi komponent sıpatında sapalıq hám qatnaslıq kelbetlikler de kele beredi.

Qaraqalpaqadam atlarınıń «kelbetlik hám atlıq» túri ekige bólinedi:

1) «sapalıq kelbetlik hám atlıq», 2) «qatnaslıq kelbetlik hám atlıq». Berdaqtnıń “Shejire” shıǵarmasında qollanılǵan adam atların da usılay bólip úyrenemiz.

«Sapalıqkelbetlikhámatsızlıq» túri: *Sarıbay, Tolıbay, Tolıbek, Jaqsıbay, Qarabek, Ağádil, Qarabas, Súyirbatır, Sárbinaz.*

«Qatnaslıq kelbetlik hám atlıq» túrindegi qaraqalpaq adam atlarında birinshi komponent sıpatında kelbetlik jasawshı hár qıylı affiksler járdeminde jasalǵan kelbetlikler qollanıladı. “Shejire”den mısıl retinde: *Qarlıbay, Qutlımurat, Tatlımurat, Qallıbek, Meńlibayhám* t.b.

4. «Feyil hám atlıq» túri: *Berdiáliy, Kelmammed, Berdibek, Berdi qudahám* t.b.

5. «Ráwısh hám atlıq» túri: *Esenbay, Amanbay, Esenbek.*

6. «Ráwısh hám feyil» túri: *Esengeldi.*

7. «Sanlıq hám atlıq» túri: *Seksenbay, Qoshnazar.*

Qaraqalpaq er adam atlarında qollanılatuǵın antroponimikalıq komponentler.

Bay sózi qaraqalpaq er adam atlarında júdá keń qollanıladı. Bul sóz Oktyabr revolyuciyasına deyin “malı kóp”, “feodal” degen mánini bildirgen. *Bay* sózi jámiyetlik-siyasiy termin sıpatında VI ásirde baslap payda bolǵan. *Bay* komponenti qaraqalpaq er adam atlarınıń quramında júdá ónimli qollanılıp, “perzentlerimiz kóbeysin degendi” bildiredi: *Orazbay, Orınbay, Jawlatbay, Sawıtbayhám* t.b.

Bek sózi de qaraqalpaq er adam atlarınıń quramında kelip, keń qollanıladı. Bul sóz VI ásirde baslap payda bolǵan. Eń dáslep urıw bası retinde qollanılǵan. Sonday-aq, ol birde “mıqlı”, birde “aq súyek” mánilerin bildirgen. Házir *bek* sózi qaraqalpaq er adam atlarınıń bir komponenti sıpatında keń qollanıladı: *Qurbanbek, Tolıbek, Jánibek, Esenbek, Polatbek, Qutaybek, Áliybek, Bekpolat, Bekmammedhám* t.b.

Mirza sózi XV-XVI ásirlerde Ámir Timurdıń urpaqların bildirgen. Keyin ala *mirza* sózi adam atlarınıń aldında qollanılganda “sawatlı, oqımışlı

adam”mánsin ańlatqan. XIX ásirde bul termin óz aldına bólek qollanılǵanda “xatker” degen lawazımdı bildirgen. Al adam atlarınıń keyninen qollanılǵanda, sol adamnıń xan, patsha tuqımınan, áwladınan ekenin kórsetip turǵan.

Mırza komponenti qaraqalpaq er adam atlarınıń quramında ónimli qollanıladı. Berdaqtıń “Shejire” shıǵarmasında da mırza sózinen jasalǵan: *Aymırza* atın mısal etip keltirsek boladı.

Murat sózi qaraqalpaq antroponimiyasınıń ózine tán elementlerinen biri bolıp ol 1) bala úlkeyip óz murat-maqsetine jetsin; 2) ata-anasınıń murat-maqsetine jetkenin, ármanınıń orınlanganın bildiredi: *Qutlımurat*, *Baymurat* hám t.b.

Berdi, *Bergen* sózleri de qaraqalpaq er adam atlarınıń bir komponenti sıpatında keń qollanıladı. *Berdi* sózi qaraqalpaq er adam atlarınıń birinshi komponentinde de, ekinshi komponentinde de kele beredi: *Qudayberdi*, *Berdi quda*, *Berdiáliy*, *Berdibekhám* t.b. *Bergen* sózi tek ekinshi komponent sıpatında keń qollanıladı: *Qudaybergen* hám t.b. Qaraqalpaq antroponimiyasında *bergen* komponenti ónimli qollanıladı.

II.Бap. Berdaqтiн “Shejire” shıǵarmasında urıw atları

2.1. Urıw atlarınıń kelip shıǵıw sebepleri

Házirgi waqıtta etnonimlerdi izertlew jumısı menen Moskvadaǵı Etnografiya institutınıń 1967-jılı dúzilgen «Onomastika» toparı shuǵıllanadı. Bul topardıń aǵzaları etnonimler máselesi boyınsha «ЭтНОНИМЫ» (М., 1970) atlı maqalalar jıynaǵın birinshi ret basıp shıǵardı. Sonnan baslap etnonimlerdi izertlew máselesi qolǵa alındı hám ilimiy miynetler, monografiyalar, ilimiy maqalalar baspadan shıǵa basladı. Bunday miynetlerdiń qatarında professor A.I. Popovtıń «Названия народов СССР» (М., 1973) degen monografiyasın kórsetiwge boladı. Bul miynet eki bólimnen turadı.

Kitaptıń birinshi bóliminde skif, sarmat, frakiy, got, gunn, bolgar, xazar, avar, slavyan, ant, dum, rus, varyagetnonimleri haqqında sóz etilse, al ekinshi bóliminde esti, chud, live, krevin, kors, ves, karel, saem, yam, sut, ijara, vod, litva, golyad, jemont, merya, muromo, mordva, mariy, udmurt, komi, burtas, pecheng, gorx, berendey, chernıe, klobuki, polovec, ugar, kasog, es, alban, iber, mansı, xantı, nenec, enc, iganasan, selkup etnonimlerin tariyxıy – etimologiyalıq hám lingvistikalıq kóz qarastan tallanǵan.

D.G. Tumashevanıń Batıs Sibir tatarlarınıń etnikalıq baylanısları haqqında jazǵan maqalasında qıtay (qara qıtay, qatay, ktay, kiden), telew (teli), joqsaba (toqsaba), qańlı etnonimleri hám olardıń antroponim hám toponimler menen baylanısı tuwralı sóz etilgen.

Qazaq urıw-qáwimleri tuwralı maǵlıwmatlardı orta ásirlerden baslap búgingi kúnge shekemgi avtorlardıń miynetlerinen kóriwge boladı. T. Januzaqov óziniń «Очерк казахский ономастики» degen miynetiniń «Этнoнимика» bóliminde hám «Qazaq etnonimleriniń qurılısı men sıpattarı» degen maqalasında etnonimika onıń basqa ilimler menen baylanısı, etnikalıq terminler haqqında, etnonimlerdiń lingvistikalıq hám tariyxıy – etnografiyalıq tiykarları, etnonimlerden jasalǵan antroponimler haqqında sóz etken.

Ózbek til biliminde etnonimika toponimika menen antroponimikağa qarağanda onsha kóp izertlenbegen tarawlardan esaplanadı. Bul boyınsha arnawlı izertlew jumısları az. K.Shaniyazovtıń «К этнический истории узбекского народа» (Ташкент, 1974) degen monografiyasında qıpshaqlar haqqında tariyxıy maǵlıwmatlar berilgen hám qıpshaqlardıń urıw-qáwimlerge bóliniwi kórsetilgen. Avtor bul miynetinde XIX ásirdiń aqırı XX ásirdiń basında Fergana oypatlıǵında jasaǵan qıpshaqlardı taza qıpshaq, qırǵız-qıpshaq, qıtay-qıpshaq hám sart qıpshaq dep 4 toparǵa bólip qaraǵan.

Qaraqalpaq xalqınıń tariyxı hám onıń etnogenetikalıq máseleleri tariyxshılardıń hám soǵan jaqın ilimler boyınsha qánigelerdiń miynetlerindeki tariyxıy, arxeologiyalıq, etnografiyalıq materiallardı keńnen paydalanıw tiykarında izertlene basladı. Qaraqalpaq xalqınıń tariyxı hám etnogenezi máselelerin úyreniwde kórnekli ilimpazlar P.P.Ivanov, S.P.Tolstov, T.A.Jdanko, S.E.Malov, N.A.Baskakov, S.K.Kamalov, D.S.Nasırov, V.N.Yagodin, L.S.Tolstova, X.Esbergenov hám basqalardıń miynetleri, Berdaqtıń «Shejiresi» úlken áhmietke ie boldı. Usı adamlardıń izertlewleri nátiyjesinde búgingi kúni qaraqalpaq xalqınıń etnogenezi (kelip shıǵıwı) bir qansha anıqlandı.

Sońǵı jıllardaǵı qaraqalpaq istoriografiyasınıń úlken tabısı retinde «Очерки истории Каракалпакской АССР» (том I, Ташкент, 1964) atlı qaraqalpaq xalqınıń tariyxı boyınsha juwmaqlawshı miynetti kórsetiwge boladı. Miynet qaraqalpaq xalqınıń áyemgi, eski, orta ásirdegi hám jańa tariyxı boyınsha kóplegen tariyxıy, arxeologiyalıq, lingvistikalıq, antropologiyalıq hám folklorlıq materiallardıń sintezi tiykarında jazılǵan. Bul miynettegi materiallar keyinirek shıqqan «История Каракалпакской АССР» (Ташкент, 1976) miynetinde biraz tolıqtırılıp dúzetildi. Bul jámáátlik miynette birinshi ret sistemalı túrde tolıq házirgi ilimniń jetiskenlikleri tiykarında qaraqalpaq xalqınıń ata-babalarınıń kelip shıǵıw hám qalıplesiw probleması áyemgi dáwirden baslap sóz etilgen.

T.A.Jdankonıń «Очерки исторической этнографии Каракалпаков» (М-Л, 1950) degen miynetinde qaraqalpaq urıwlarınıń jaylasıw orınları qartalar

arqalı kórsetilgen. Urıw hám qáwimlerdiń strukturalıq sxeması dúzilgen. Urıwlardıń tamǵası, uranı haqqında, kelip shıǵıw tariyxı haqqında xalıq arasınan jıynalǵan materiallardan ápsanalar keltirilgen. Bul miynette 11 karta, 16 tablica berilip, eń sońında urıw hám qáwim atlarınıń dizimi berilgen.

L.S.Tolstova hám A.Ótemisovtıń «Уточнение некоторых вопросов этногенеза Каракалпаков» degen maqalasındaTaxtakópir rayonu qaraqalpaqlarınan jazıp alǵan tariyxıy legendalar sóz etilgen. Maqalada qaraqalpaqlardıń múyten urıwınıń kelip shıǵıw tariyxı haqqında legendalar berilgen. Múytenler jaylasıw ornına qaray Arallı múytenler hám Zaravshan múytenleri dep bólingen hám olardıń bóliniw sxeması da berilgen. Sonday-aq, Taxtakópir rayonınıń etnografiyalıq kartasın, yaǵnıy rayon territoriyasında qoldawlı, qostamǵalı, qaramoyın, ırǵaqlı, teristamǵalı, múyten, qıtay, qıpshaq urıwları menen birge, qazaqlardıń jaylasıw orınların shártli belgiler menen kartaǵa túsirgen.

L.S.Tolstovanıń «Этнографический группа «митан» в составе узбеков Самаркандской области» degen maqalasında1963-jılı Zaravshanda ótkerilgen etnografiyalıq ekspediciya waqtında *mitan* (*múyten*) etnonimi haqqında jıynalǵan materiallar berilgen. Maqalada Samarqand oblastınıń Ishtıxan hám Nurata (házir Nawayı oblastına qaraydı) rayonlarında jasaytuǵın múytenlerdiń hám olardıń shuǵıllanatuǵın kásibi haqqında maǵlıwmatlar berilgen hám Samarqandtaǵı qaraqalpaqlardıń, sonday-aq múytenlerdiń jaylasqan ornı kartaǵa túsirilgen.

Múyten (*mitan*, *moytán*) etnonimi haqqında L.S.Tolstovanıń basqa miynetlerinen de ushıratıwǵa boladı.

Qaraqalpaq etnonimleri boyınsha ayırım ilimpazlardıń miynetlerinde jónekey ayılǵan pikirler, birli-yarım maqalalar bolǵan menen, arnawlı ilimiy jumıslar joq. Berdaqtıń «Shejire» shıǵarmasında ushırasatuǵın etnonimlerge ilimiy tallaw jasaǵanıımızda, biz jumısıımızdıń maqseti etip mına máselelerdi qoydıq:

1. Tariyxıy hám lingvistikalıq dereklerge tiykarlana otırıp, Berdaqtıń «Shejire» shıǵarmasındaǵı etnonimlerdiń payda bolıw, kelip shıǵıw dereklerin anıqlaw;

2. Qaraqalpaq etnonimleriniń tariyxıy quramın anıqlaw;

3. Etnonimlerdiń qurılısı, yaǵnıy etnonimlerdiń sózlik quramın anıqlaw;

4. Qaraqalpaq etnonimleriniń basqa túrkiy xalıqlardıń etnonimleri menen tariyxıy qarım-qatnasların, baylanısların kórsetiw.

Berdagtıń «Shejire» shıǵarmasındaǵı etnonimlerdiń payda bolıw tariyxı T.A.Jdankonıń basshılıǵındaǵı Xorezm arxeologiyalıq – etnografiyalıq ekspediciyasınıń qaraqalpaq otryadınıń dala – etnografiyalıq izertlewleri XIX ásirdiń aqırı XX ásirdiń basındaǵı qaraqalpaq urıw-qáwimleriniń xarakterin tolıq kórsetip berdi.

Qaraqalpaqlar qońırat hám on tórt urıw bolıp úlken eki arısqa bólinedi. Bul eki arıs XIX ásirde óz aldına territoriyaǵa ie bolǵan. Qaraqalpaq qáwimleri hám urıwlarınıń qonıs basıp jaylasıwı suwǵarıw tarmaqlarına baylanıslı boldı. Usıǵan qaray on tórt urıw arısı Ámiwdáryanıń oń jaǵalawında, qońırat arısı sol jaǵalawında qonıslasqan. Hár bir arıs óz gezeginde ekige bólinedi:

On tórt urıw arısı eki jup qáwimge: qıtay-qıpshaq hám keneges-mańǵıt, al qońırat arısı shullik hám jawıńır bolıp bólinedi.

Qaraqalpaqlardıń qońırat arısı shullik hám jawıńır degen eki bólimnen ibarat. Bul eki bóliminiń payda bolıwı jóninde Berdaq bılay kórsetedi:

Qaramoyın, múyten, qoldawlı,

Ashamaylı, qıyat, balǵalı,

Qandekli bilán qostamǵalı,

Shullik tamǵa salǵan eken,

Shundın shullik bolǵan eken.

Jawıńır ketti mundın kóship,

Kese etekte boldı násip,

Maldan qulaq, quyırq kesip,

Jaw tamǵasın salǵan eken,

Shundın jawıńır bolǵan eken.

Hár bir arıs óziniń tariyxıy dástúrine, genealogiyasına hám ápsanasına, tamǵa hám uranına iye.

Bul urıwların jup baylanısta bolıwı olardıń ata-babalarınıń tuwısqanlıq jaqınlıǵın bildiredi. Ekinshiden, olardı territoriyalıq jaqtan bóliniwine alıp kelip, yaǵnıy qıtay-qıpshaqlar Kegeyli kanalınıń oń jaǵasında, keneges-mańǵıt sol jaǵalawında jaylasıwı buǵan mısıl bola aladı.

Jáne bir ańızlarda, burın qıtay-qıpshaqlar Kegeyliniń batıs jaǵalawında, keneges-mańǵıtlar shıǵısında jasaǵan.

Qońırat arısınıń shúllik bólimi Moynaq rayonı territoriyalarında, jawıńır bólimine kiretuǵın urıwlar Xojeli rayonınıń territoriyalarında jaylasqan.

On tórt urıw arısı úlken tórt urıwǵa bólinedi: 1) qıtay, 2) qıpshaq, 3) keneges, 4) mańǵıt.

Qıtay qáwimi 12 urıwdan turadı: 1) bessarı, 2) beksıyıq, 3) qazayaqlı, 4) qayshılı, 5) anna, 6) quyn, 7) áyteke, 8) sheriwshi, 9) aralbay, 10) mánjuwli, 11) boqlıqıtay, 12) qırıq. Bul kórsetilgen urıwlardıń ózi 39 tiyregе hám mayda kóshelerge bólinedi. Qıtay qáwiminiń urıwlıq tamǵası - shómish, al uranı – ulıtaw bolǵan. Bul uran Oraylıq Qazaqstanda jaylasqan Ulıtaw ataması menen baylanıslı bolsa kerek. Usı atamaǵa baylanıslı xalıq arasında ańız taralǵan. Onda bılay delinedi: Qazaq xanı Táwekel xannıń (basqa variantında Táwke xan) waqtında Ulıtawdıń keń territoriyasında qaraqalpaq xanlıǵı payda bolǵan. Bul xanlıqtı qazaqtan shıqqan Tóre batır degen xan basqarǵan. Usı xanlıq tiklengennen keyin, kópke barmay-aq, Batır xannıń 40 qaraqalpaq wáziriniń birewi qıtay urıwınan Tóbet degen jigit bajı (pul) bólisiwde ókpelep, ashıw menen qızıp ketip xandı óltirgen. Bul waqıyadan keyin jáne bir bále bolıp júrer dep, qaraqalpaqlar Ulıtawdı taslap ketiwge májbúr bolǵan hám xanlıq tarqap ketken. Biraq Ulıtaw ataması qıtaylardıń uranında saqlanıp qalǵan. Ulıtaw uranı soń ultaw dep aytılp ketken. Bul uran haqqında Berdaqtıń «Shejire»sinde de usı mazmunda berilgen.

Qıtaybek hám qoy jıynadı,

Qoyı jáhángе sıymadı,
Ullı tawlardı jayladı,
Ol taw uran bolǵan eken.

T.A.Jdankonıń miynetinde Kaulbarstıń 1873-jıllarda-aqqıtay urıwınıń toparlarǵa bólinetuǵın kórsetkenisózetilgen. «Qazayaqlı, qayshılı hám bessarı urıwları Bekmambet, Nayip dep atalǵan administrativlik topar birikken. Búǵan beksıyıqqa tiyisli, sebebi, ol bessarı menen jaqın aǵayın. Anna hám sheriwshi urıwları Ádil atalıqtıń atı menen baylanıslı administrativlik toparǵa birigedi.

Házirgi waqıtta qıtay qáwimindegi urıwlarǵa qajalıq jaqınlıǵı jaǵınan 5 toparǵa bólinedi: 1) qayshılı hám qazayaqlı; 2) qırıq, boqlıqıtay, májuwli; 3) bessarı, beksıyıq; 4) aralbay; 5) ayteke-sheriwshi, anna-quyın.

Qayshılı hám qazayaqlı urıwlarınń kelip shıǵıwı haqqında mınaday ápsana bar: «Qıtay qáwimi urıwlarǵa ele bólinbegen waqıtları Buxara xanlıǵında toy bolǵan. Toyǵa qaraqalpaq batırlarınıń ishinen qıtay urıwınan Baybolat sheyix penen Sumaq shaqırılǵan. Xannıń buyırǵı menen toyǵa kelgenlerdiń atlarına aljasıp (awmasıp) ketpewi ushın tamǵa basılǵan. Baybolat sheyixtıń atına qayshılı tárizli tamǵasın, al Sunaqqa ǵazdıń ayaǵınıń tamǵasın salǵan. Sol sebepli qayshılı hám qazayaqlı urıwları usı tamǵalardıń qoyılıwınan kelip shıqqan».

T.A.Jdanko ekspediciyalıq materiallarǵa tiykarlana otırıp, qazayaqlı hám qayshılı urıwları shama menen XVII ásirdiń 70-jıllarında payda bolǵan.

Qıtay qáwiminiń birtoparǵa kiretuǵın tórt urıwı haqqında ápsanalardıń birinde bılay delinedi: «Bul urıwlardıń babası qazaqtıń shumekey qáwiminenshıqqan Tankedegen bolǵan. Qanday da bir qılmısı ushın óziniń urıwınan quwılıp ketken. Ol qaraqalpaqlarǵa kelip, Ormambet biy menen tabısқан. Ormambet biy onı inisindey kórip, óziniń urıwına qabıllaǵan, oǵan mal bergen. Qaraqalpaqlardıń qalmaqlarǵa bolǵan atlanısında jas eki hayal tutqınǵa túsip, Ormambet biy onı Tankege hayallıqqa bergen. Bul hayaldan tuwılǵan balaǵa Toqpolat dep at qoyǵan. Toq úlkeygennen keyin qaraqalpaq qızına úylengen. Onnan Quwıl degen bala hám Ayteke, Sheriwshi, Anna degen qızlar

tuwılǵan. Usıǵan baylanıslı xalıq arasında «Ayteke-sheriwshi, anna-quyınınıń babası Toq, Toqtıń arjaǵı joq», - degen gáp bar.

Házirde ayteke bárqulla sheriwshi menen, anna quyın menen baylanıstırıladı.

Qıtayqáwiminiń bessarı urıwı haqqında ańızlardabulurıwdıń babası Orısbıybolǵandelineı. Onıń bes balası bolıp, besewiniń de túri sarı eken. Orıs biy ólgennen keyin, balalardı bir qaraqalpaq awılı saqlaǵan. Balalar bir kún bir úyde awqatlansa, ekinshi kúni basqa úyde, sóytip gezek penen hár úyde júrgen. Qaraqalpaqlar Ulıtawǵa kóshken waqıtları bul balalardıń ekewi Qıtayǵa, ekewi Ferganaǵa ketip qalǵan. Olardıń birewi qaraqalpaqlar menen birge kóship, Ulıtawǵa barǵan hám bessarı urıwınıń urıw bası bolǵan. Bul urıwdıń genealogiyasın T.A.Jdanko tablicada kórsetip bergен.

Ontórturıwarısındaǵı qıpshaqqáwiminiń quramına 14 urıwkiredi: 1) qańlı, 2) sańmurın, 3) estek, 4) qanjıǵalı, 5) shunaq, 6) basar, 7) tolıs, 8) jabı (yabı), 9) arıq, 10) jaǵaltay, 11) baǵanalı, 12) maylıbalta, 13) jádik, 14) saldır. Bular jáne 29 tiyregе bólinedi.

Qıtay qáwimi sıyaqlı qıpshaqlar da ózleriniń ulıwma qáwimlik tamǵasına hám uranına ie bolǵan. Qıpshaqlardıń tamǵası – I - álip, uranı – Toqsaba». «Shejirede» bul uran haqqında sóz etilgen:

Qıpshaq hám jılqı jıynadı,

Kelige qulın bayladı,

Qımız sabasın sayladı,

Toqsaba uran bolǵan eken.

“Shejirede” aytıluwı boyınsha, jiyenniń ekinshi hayalı Sárbinazdan (qıtayı-qotannıń qızı) eki bala tuwılǵan. Qıtay hám Shaqlardıń urim-putaqları kóbeyip, qıtay, qıpshaq degen óz aldına urıwlıq ataqqa erisken.

Shaq yash bala erke walı,

Qıp demeklik áreb tili,

Qıpshaqdur túrki mánisi,

Shunnan qıpshaq bolǵan eken.

Mahmud Qashgariydiń kórsetiwinshе, IX ásirdegi qıpshaqlardıń urıw-qáwimlik quramına qańlı, qaraberikli, toqbasa hám t.b. urıwlar kirgen. Arab, parsı izertlewleri sol waqıtları qıpshaqlarǵa bolǵan túrkiy qáwimlerdiń bárin qıpshaq dep esaplaǵan.

Qıpshaq sóziniń kelip shıǵıwı haqqında mınaday ańız bar. Oǵuz qaǵan bir jaqtan qayıp kiyatırǵanda aǵashtıń quwısında jańa ǵana bosanıp ul tuwǵan hayaldı ushıratqan. Bul balanı asırıp alıp, atın Qıpshaq qoyǵan. Úlkeygennen keyin, Qıpshaq ataqlı batır bolıp elge biy bolǵan. Onnan taraǵan áwladlar qıpshaq atalıp ketken.

Rashid ad Din qıpshaqsózin qabuq (qabıq ishi bos quwıs aǵash) degen uǵımnan payda bolǵan dep kórsetken. Ayırım ilimpazlar qıpshaq sózin quba (quba júzli yamasa eski túrkiy tildegi qıpshaq kózdi jıpılıqlatıp, kirpik qaǵıw) degen túbirden shıqqan dep boljaydı. Biraq bulardıń bárin máseleniń tolıq ilimiy sheshimi dewge bolmaydı. Akademik V.V. Bartoldtıń kórsetiwinshе, qıpshaqlar tariyx betine Ertis boyında jasaǵan Kimaq mámleketiniń ıdırawına baylanıslı shıqqan qimaq qáwimleri sol waqıttaǵı tariyxıy jaǵdaylarǵa baylanıslı Oрта Aziyadan VIII-IX ásirlerde eki baǵdarda jol alǵan. Qubla Batisqa qaray baǵdar alǵan qáwimler Qimaq mámleketi ıdıragannan soń (XI ásirde) qıpshaq qáwimleriniń atı menen atalıp, túrkiy qáwimlerge ústemlik etken hám olardı biriktirgen. Tariyx betlerinde 1120-jıldan baslap kóringen.

Qıpshaqlar turǵan jerlerinde aylanısındaǵı hár qıylı urıwlar menen qáwimlerdi baǵındırǵan, keyninen olar, ásirese mayda urıwlar hálsiz qáwimler hár qıylı qıpshaq qáwimleriniń atı menen atalıp ketken. XIII ásirdeń basında qıpshaq qáwimleri kúshke enip Qıtay shegarasınan Don dáryasına deyin, Uraldan Qarateńizge deyin barǵan, biraq bir orayǵa baǵınǵan mámleket bolmay, hár túrli xanlıqlarǵa bólinip hár jerde jasaǵan. Qıpshaq qáwimlerin rus jılnamashıları polovcı, Evropa elleri *kuman*, vengrler *kun*, Shıǵıs xalıqları qıpshaq dep ataǵan. Qıpshaq urıwları bir qatar túrkiy xalıqlardıń óz aldına xalıq bolıp qalıplesiw tariyxında jetekshi rol atqarǵan.

On tórt urıw arasındaǵı qıpshaq urıwı da kimaklardan bólingen Qıpshaq qáwiminen kelip shıqqan bolsa kerek. Qıpshaq qáwiminiń 14 urıwı eki topardı dúzedi. a) altı ata, b) jeti kóshe. Altı ataǵa sańmurın, estek, qanjıǵalı, shunaq, basar, tolıs urıwları, jeti kóshege yabı, arıq, jaǵaltay, baǵanalı, maylıbalta, jádik, saltır urıwları kiredi.

Qańlı urıwı bul toparlarǵa kirmeydi, óz aldına urıw, qańlı kóplegen izertlewshiler tárepinen úlken bir qáwim sıpatında qaralıp keledi.

Qıpshaqlarda *taza qańlı* degen urıw da bar. Bul urıwlarǵa, tiykarınan, qaraqalpaqlar emes. Olardıń babaları Xiywadan satıp ákelingen qullar (kópshiligi iranlılar). Qul iyeleri qaysı urıwdan bolsa, qullar da ózlerin sol urıwǵa esaplaydı eken. Qańlı urıwı menen aralasıp ketken qullar ózlerin *tazaqańlı* dep ataǵan.

Qıpshaqlar noǵaylardan bólingen waqıtlarda (shama menen XV-XVI ásirlerde) birinshi bolıp qara qıpshaq toparı bólinip shıqqan, soń yabı qıpshaqlar hám onnan soń arıq qıpshaq, jaǵaltay urıwları bólingen. Qıpshaq qáwiminiń qańlıdan keyingi eń úlken urıwı – sańmurın. Sańmurın biy Jánibek xannıń tusında jasaǵan. Jánibek xannıń zulımlıǵınan Túrkmenshanǵa kóshpekshi bolǵan qaraqalpaqlarǵa Sańmurın biy basshılıq etken. Sańmurınnıń basshılıǵında qaraqalpaqlar (sonıń ishinde qıpshaq qáwimi) Ashxabadqa, onnan Túrksanǵa kóshken. Jáne bir ańız ángimelerde Sańmurın óziniń 4 balası menen Buxaradan Xorezmge kóshken delinedi. Qaraqalpaqlar noǵaylardan bólinip, Ashxabadqa kóship baratırǵanda jolda bir bala tuwılǵan. Jol azabınan onıń ata-anası qaytı bolıp, balanı Sańmurın ózine alǵan. Atın Tolıbay dep qoyǵan. Bala úlkeygennen keyin balası Sańmurınnıń ornına qıpshaqlarǵa biy bolǵan Tolıbaydıń úsh balası bolıp, birinshi balası Bayımbet qassap bolǵanlıqtan, adamlaronı maylıbalta dep ataǵan. Bul laqabı menen ol maylıbalta urıwınıń urıw bası bolǵan. Ekinshi balası Qıdır jádik urıwına, úshinshi balası Eset saltır urıwına biy bolǵan. Saltır urıwınıń uranı Tolıbay bolǵan. Qıpshaq qáwiminiń quramındaǵı baǵanalı degen urıwdı shıǵısı boyınsha Túrksan xojalarınan dep esaplaydı.

Kenegeshámmańǵıtqáwimleri «Shejirede» bayanetilgenboyınshaÓzbektiń ekinshihayalınan úshbalabolǵan: teke, kene, mańǵıt. Teke Túrkmén –yawmittiń urıw bası bolǵan.

Keneniń Mańǵıt aǵası,
Kene tentekdur –inisi,
Hár is etse, kesdur-isi,
Ol Keneges bolǵan eken.

T.A.Jdankoniń materiallarında mınaday ańız keltirilgen: Sarı Mazin degen adam Perige úylengen. Periden eki balalı bolıp, olardıń atların Keneges hám Mańǵıt dep qoyǵan.

Keneges urıwınıń kelip shıǵıwı haqqında informatorlar Atamurat Seytmuratov hám Seytmurat Xojasovlardıń aytıp bergenine qaraǵanda, adamıyzat perige úylengen. Periniń úsh shárti bolǵan. Birinshi shárti: «Men júrip baratırǵanda ayaǵıma qarama! Ekinshi shárti «shashımdı juwıp atırǵanda qaramaysań», úshinshi shárti qoltıǵıma qolındı salmaysań!». Adamıyzat periniń úsh shártin de buzıp qoyǵan. Júrip baratırǵanda ayaǵına qarasa, ayaǵı jerge tiymey júredi eken. Shashın juwsa basın qolına alıp juwadı eken. Uyıqlap atırǵanda qoltıǵına qolın salsa, oyıq eken. Sóytip peri ketip qalǵan. Peri ketkende ishinde balası bar eken. Balanı toǵayǵa barıp tuwıp, balasın taslap ketken. Kúewine kelip, «balań pálen jerde» dep aytıp ketken. Adamıyzat balasın izlep tawıp alǵan. Qarasa ústine kene jabısıptı. Keneni tartsa, alınbay bala shırqırıp qoya bergen. Bul háreketti sırttan baqlap turǵan peri balasınıń shırqırıp jılaǵanına shıdamay:

- Keneni kes! – dep baqırǵan. Sóytip keneni kesip alǵan. Sonnan baslap Kenekes atalıp, házirgi keneges urıwındaǵı adamlar sonıń úrim-putaqları eken deydi.

InformatorBekturdı Mustapaevtiń bizgebergensxeması boyınshaMenkebiydiń úshbalası bolǵan. Jańqılısh, Qıtay, Baxıt degen. Mańǵıt penen Keneges Janqılıshtiń balaları dep kórsetilgen.

B.Mustapaevtiń aytıwınsha, kenegesler aranshı, bulanshı bolıp ekige bólinedi. Aranshınıń annaqul, abas, qulman, juwas, seytimbet, seyin degen, Bulanshınıń ısaq, dabal, ómir, aqtoǵın, taraqlı degen tiyreleri bar dep kórsetedi.

Keneges qáwiminiń urıw hám tiyrelerge bóliniwi T.A.Jdankonıń miynetinde durıs kórsetilgen. Ol Keneges qáwimi 8 urıwǵa, 21 tiyrege bólinedi dep kórsetken.

1. Aranshı urıwınıń tiyreleri: annaqul, abas, seytimbet, seyin, qulman, juwas, dáwletqarǵa:

2. Aqtoǵın, nanjemes, kósher;

3. Ómir, aqpıshaq, usaq jel, mıńjır, ótemis;

4. Dobal, jetiqara, qazaqı;

5. Taraqlı;

6. Oymawıt: qara, sarı;

7. Dambazaq;

8. Nókis: jaman jaq, bazaq, altınpıshaq, ǵabdir.

Mańǵıt urıwı haqqında ápsanada, Sarı Mazinniń peri hayalı eki bala tuwıp. Mańjelew (Mańǵıshlaq) degen jerge taslap ketken. Bir balasınıń dep atalıwı sol jerge baylanıslı bolsa kerek delinedi.

Qaraqalpaqlardıń mongól imperiyasınıń qol astında bolǵan dáwirlerinde (XII-XIV) olardıń urıw-qáwimlik quramında qońırat, qıyat, mańǵıt degen atamalar payda bolǵan. Bulardıń tiykarı mongollar emes, túrkiy qáwimler, mańǵolsha atamasınıń bolıwı basıp alınǵan xalıqtıń onı basqarǵan mongól hákimi urıwınıń atı menen atalıwı sebepli kelip shıqqan bolıwı da itimal.

Qaraqalpaqlardıń urıw-qáwimlik qurılısında Mánáptiń sarıtay, qaratay, boztay, jetimtay toparlarına bólinetuǵınlıǵı kórsetilgen.

1. Sarıtay toparı: arshan, janlıq, toqmańǵıt, arsarı, tazjanlıq, shúyit, jamansha, esebe, tamǵalı, tońmoyın, temirxoja.

2. Qaratay: qaramańǵıt, qarasıyraq, aqmańǵıt, mamıqshı, qosar, qılqalı.

3. Boztay: boztay

4. Jetimtay: eshbuǵa.

Mańgıt qáwiminiń tamǵası qılısh, uranı – Jawlı shawqay (keneges-mańgıt ekewiniń uranı bir).

Mańgıt qáwiminiń Sarıtay toparına kiretuǵın shúyit urıwı haqqında informator Yusup Hákimov bizge mınalardı ayıp berdi: Barlıq ustalar jıynalıp arba soqqan. Soǵılǵan arba júrgende qańq-qańq dep ses shıǵara bergen. Sóytip bir adam shúy salǵan eken, arba dım jaqsı bolıp júretuǵın bolǵan. Sonnan bul adamdı hámme Shúyit dep atap ketken. “Shejirede” de usı mazmunda berilgen:

Shunda qańlı usta boldı,
Naǵıp soǵıp arba qıldı,
Shúyit hám shúyini saldı,
Shunnan shúyit bolǵan eken.

Egerbulurıwshúygebaylanıslı kelipshıqqanbolsa, *-itjalǵawı* tiyislilikti, shuǵıllanıwshı adammánisinbildiretuǵınaffiks, yaǵnıyházirgiqaraqalpaqtilindegi-*shı*//*-shia*ffiksiniń sinonimibolıwı múmkin. – *it*affiksımongótilinde «jıynaqlaw», «jámlew», yaǵnıykóplikmánibildiredi. Bul affiks mongollardan kirgen: qońır+at, qıya+t, mańǵı+t atamalarında da ushırasadı.

Qońıratarısı shúllikhám dáwináprdepatalatuǵıne kibólimnenturadı. Qońırat arısınıń uranı – Jayılǵan, qońıratlarda ulıwmalıq tamǵa joq.

Qońıratlardıń tamǵası II-bosaǵa Jayılǵan uranınıń qoyılıwı haqqında «Shejirede»:

Mayqınıń wálp Jayılǵan,
Yáne birisi Seyilxan,
Jayılǵan atı uran bolǵan,
Qońırat uran qılǵan eken.

Qońırat arısınıń Shúllik bólimi 8 qáwimnen turadı: qıyat, ashamaylı, qoldawlı, qostamǵalı, balǵalı, qandekli, qaramoyın, múyten. Bular óz ishinde urıwlarǵa bólinedi.

1. Qıyat: ústamǵalı, taraqlı, balǵalı. Bular 14 tiyrege bólingen.

2. Ashamaylı: saxuw, qaraxoja, jalańayaq, ayıllı, qabasań, túrkmenqara, japar, sarı, abız, aqay, pańqara, úshbas, qurama. Bulardıń ishinde qabasanda 4 tiyre, úshbasta 1 tiyre bar.

3. Qoldawlı: beskempir, mayshıshalı, qalqaman, ğayıpqarağan, sarıton, kúlkixojaq, járimbet, jamanqońırat, juqa, qızılayaq, qarasıyraq, jelqarağan, úlken berik, sheljuwıt, qalmaq, jaman awıl.

4. Qostamǵalı: jangeldi, shirjegen, aǵabegli, qarınjuwan, qaraqursa, qazaqı, qostamǵalı.

5. Balǵalı: aqbalǵalı, nurbalǵalı, túrkmen, jamanawıl, shómishli, toqımbet, tazbalǵalı, qostamǵalı, qara tamshı, asan, arzıqul.

6. Kandekli: qurama, kiyikshi, toqpolat, qırıqsadaq, erim, káshe, bayǵarashı.

7. Qaramoyın: annaxoja, sabalaq, ketelek, qareke, qarlı-maral, búlkildek.

8. Múyten: samat, teli, abız, kentanaw.

Qońırat arısınıń Jawıńır bólimi 7 qáwimnen turadı: 1) teris tamǵalı, 2) baqanlı, 3) tiyekli, 4) ırǵaqlı, 5) baymaqlı. 6) qazayaqlı, 7) uyǵır.

Shúllikti segiz tamǵalı shúllik dep, al, jawıńırdı jeti tamǵalı jawıńır dep ataǵan. Bunnan qońırat arısındaǵı urıwlarıń kópshiligi tamǵalarǵa baylanıslı kelip shıqqan bolsa kerek.

Shúlliktiń 8 urıwı haqqında «Shejirede»:

Qaramoyın, Múyten, Qoldawlı,

Ashamaylı, Qıyat, Balǵalı,

Qandekli bilán qostamǵalı,

Shúllik tamǵa salǵan eken,

Shúlliktiń tek qıyat hám múyten urıwlarında uran bolǵan. «Shejirede»:

Qońırat uranı jayılǵan,

Múyten uranı – Aqsholpan,

Qıyat uranı – Arıwxan,

Hayal uran bolǵan eken.

Xalıq arasında taralǵan ápsanalardıń birinde bılay delinedi: Aqsholpan degen hayal Mayqı biydiń qızı eken. Ol Múytenge turmısqa shıqqan. Sol waqıtları múytenler óz aldına xalıq sıpatında esaplangan. Urıs waqtında qaraqalpaqlar Múytendi óltirgen. Múytenniń hayalı Aqsholpan hámledar eken. Ol Mayqıbiydiń qızı bolǵanı ushın aman qalǵan. Aqsholpan egiz tuwǵan. Balalar úlkeygennen keyin, anasına kelip: Bizlerden basqasınıń bári ózleriniń uranın aytıp shaqıradı, bizler ne deymiz?» - deysoraǵan. Sonda Aqsholpan: «Ákeńizdiń atın aytpańlar, eger aytsańlar ákeńizdi óltirgendeı etip sizlerdi de óltiredi. Sonıń ushın bir-birińizdi Aqsholpan!» dep shaqırıń!» - degen. Múytenler usı eki baladan órbigen. Uranı sonnan baslap Aqsholpan dep atalǵan.

Taǵı bir ápsanada: Jayılǵan qattı qáhárlep, barlıq múytenlerdi qırıp taslaǵan. Hátte eki qabat hayallardı da óltirgen. Bir múytenniń eki hayalı qalǵan: Aqsholpan hám Arıwxan degen. Olar ekewi ózleriniń balaların jasırıp aman alıp qalǵan. Urıs tamam bolǵannan keyin, ekewi qırǵawıldıń góshin sháshlik islep xanǵa aparıp bergen. Sháshlik sonday zor etip tayarlangan eken. Xan jep kórip, hayran qalǵan. Eki hayaldı shaqırtıp alıp:

- Qanday múddáháńiz bar? – dep sorarǵan. Sonda Aqsholpan:

-Eger orınlasańız aytamız, - depti.

-Múytenler – payǵambardıń tuqımı. Bul tuqım qurtıldı, endi ne boladı? Bizler Múytenniń eki hayalı, olardıń balalarına ómir sorap keldik, deydi olar ekewi. Jayılǵan olar ekewine ruxsat berip ellerine qaytarǵan. Aqsholpan – qazaq qızı, Arıwxan qaraqalpaqtıń qıtay urıwınan eken. Aqsholpannıń balasınıń atı Naǵayday bolǵan. Naǵaydayǵa on bes jas toǵanda, qazaqtıń ǵarrıları jıynalıp, keńes toy bergen. Keńes toyda:

-Naǵayday 15 ke shıqtı!, - deydi Aqsholpan. Sóytip Naǵaydayǵa 9 qız alıp bergen. Toǵızınan 30 bala bolǵan. «Shejirede» usı mazmundaǵı qatarlardı ushıratamız.

Naǵayday biy – yurt aǵası,

Otız uǵılınıń atası,

Ulı otız bolǵan eken.

Múytenler haqqında ayılıp júrgen kópshilik ańızlardı hám usıǵan sáykes Berdaqtnıń “Shejiresinde” Múytennen eki bala qalıp, olardı Aqsholpan asıraǵanı hám sol hayaldıń atın Múytenler uran etkeni tuwralı sóz etiledi. Jáne “Shejirede”:

Múyten tuqımı tentek boldı,
Jayılǵanǵa sawda saldı,
Jayılǵan biy bárin qırdı,
Ekki bala qalǵan eken.

Onnan ekki balaqalǵan,

Balań asırap alǵan,
Annı saqlaǵan Aqsholpan,
Múytenge uran bolǵan eken.

Múyten qáwiminiń tamǵası – shanishqı burın balıq awlaw quralı bolǵan. Múyten qáwimi erteden-aq Aral teńizi boylarında jasap, balıqshılıq penen shuǵıllanǵan.

Qıyat qáwiminiń kelip shıǵıwı haqqında «Shejirede»:

«Altın sandıq zıyat deydi,
«Zarar tiyse uyat» - deydi,
«Tuwrı atpa, qıya-at» - dedi,

Shunnan «qıyat» bolǵan eken, – dep Tamawıl hám Shıban degen eki mergenniń dialogı menen beriledi. Sandıqtı qıyasına at degennen qıyatkeliip shıǵıwı haqıyqatında da sáykes kelmewi múmkin. Sebebi, bunda birinshiden, buyırıq beriwshi qıyat atalǵan ba yamasa buyırıqtı orınlawshı qıyatatanǵan ba – belgisiz: ekinshiden, «xalıq etimologiyası ilimiy etimologiyaǵa barlıq waqıtta baylanıslı bolıp kele bermeydi. Máselen, mine usı *qıyat* etnonimi haqqındaǵı ańızlar menen ilimiy pikirler basqa-basqa. *Qıyat* atamasınıń kelip shıǵıwı qaraqalpaqlardıń mangollardıń shabılıwınıń keyingi dáwiri menen baylanıslı bolsa kerek.

Qaramoyın urıwı tuwralı «Shejirede» bayan etilgeni boyınsha qaraqalpaqta 17 batır bolıptı. Xiywa xanı jaman niyet penen olardı aldap

qonaqqa shaqırtqan hám óltirgen. Sonnan qaraqalpaqtıń 17 aq otawına qara baylap matam tutup aza qılǵan.

Yúzin jırtıp jara saldı,

On jeti úyge qara saldı,

Shúndin «Qaramoyın» boldı.

Sebebi shul bolǵanı eken.

Qaramoyın etnonimi boyınsha házirshe usı ápsana menen sheklenemiz.

Qaramoyın urıwınıń tamǵası – tuǵır.

Qońırat arısınıń jawıńır bólimi urıw hám tiyrelerge bóliniwi, jaylasıwı, qáwimleriniń sanı boyınsha úlken bolmaǵan. Ulıwmalıq tamǵa hám uran jawıńırda joq. Jawıńırdıń hám urıwınıń ózinde ózleriniń atlarına baylanıslı ayırıqsha tamǵalar bolǵan. Házir ol tamǵalar joq, biraq soǵan baylanıslı atamaları óziniń kórinisin tapqan.

Sózbir órında qatıp qalǵan nárese emes, onıń forması hám mánisi waqıttıń ótiwi menen túrli awıspalı mánislerde jumsalıp, semantikası hám grammatikalıq qurılısı ózgeriske ushırıp otıradı. Geypara waqıtlarda dáslepki mánisin joǵaltıp, sóylewshiler tárepinen awıspalı mánide qollanılıp, keyin ala tiykar mánisi bilinbey ketiwi múmkin.

Mine usınday sózlerdiń dáslepki tórkinin tabıw isi menen etimologiya shuǵıllanadı. Sózlerdiń kelip shıǵıw tórkinini, onıń túpkilikli mánisin izertleytuǵın til iliminiń bir bólimi etimologiya dep ataladı. Etimologiya ilimiy etimologiya hám xalıq etimologiyası bolıp ekige bólinedi.

Atamanıń kelip shıǵıw, payda bolıw sebepleri xalıq arasında taralǵan ańız áńgimelerde de ózleriniń sáwleleniwin tapqan. Sonlıqtan etnonimlerdiń etimologiyasın úyrengende xalıq etimologiyasın ilimiy derekler menen salıstırıp, ilimiy etimologiyalıq tiykarda tallawdı kózde tutamız.

Endi biz Berdaqtıń «Shejire» shıǵarmasındaǵı etnonimlerdi yaǵnıy urıw, qáwim, xalıq atamalarınıń ayırımlarınıń etimologiyasına toqtap ótpekshimiz.

Qaraqalpaq etnonimi. Kóp waqıtlardan berli ilimpazlardı *qaraqalpaq*, *qalpaq* degen atamanıń qaydan kelip shıqqanlıǵı haqqındaǵı másele qızıqtırıp

keldi. Bul atamanıń kelip shıǵıw haqqında ádebiyatshılar da, tariyxshılar da, etnograflar da ózleriniń pikirlerin, boljawların usındı.«Shejire» boyınsha birinshi izertlew ádebiyatshı N.Dáwqaraev*qalpaq* sózi haqqında mınaday deydi: Berdaqtıń «Shejiresindegi» *qalpaq* sózi rus jılnamalarındaǵı *klobuki* *qalpaq*, Abul Fazlax Bayxakidıń *qalpaq*degen qáwimleri menen baylanıslı emespe eken degen pikir tuwdıradı. Sebebi, pechenegler awqamına birikken qáwimlerdiń túrli tariyxıy-siyasiy jaǵdaylarınıń sebebinen kúsh-quwatı ketip qáwimler, urıwlar birlespesi bóleklene baslaǵanda pecheneg degen ulıwmalıq ataǵı joǵalıp, burınǵı pechenegler awqamına birikken. Urıwlar rus jılnamalarında aldı menen *klobuki* yaǵnıy *qalpaq* dep atalıp, sońınan ápiwayılılıqtı, baǵınǵanlıqtı bildiretuǵın *qara* degen sóz qosılıp, *chernie klobuki* yaǵnıy *qara* - *qalpaq* dep atalǵanı belgili. «Shejirede»:

Máliktiń ulı – Razı haq,
Yashlıǵında qoydı ǵulpaq,
Kiygen eken qara *qalpaq*,
Shundın «*Qalpaq*» bolǵan eken.

Parsı tariyxshısı Rashid ad Din, tariyxshı ilimpazlar P.P.Ivanov, T.A.Jdanko, S.P.Tolstov hám t.b. *qaraqalpaq* etnonimin *chernie klobuki* menen teń qaraydı.

P.P.Ivanov Abul Fazl Beyxakidıń «Beyxaki tariyxı» degen miynetinen mınaday qatarlardı keltirgen: «XI ásirdiń birinshi yarımında Xorezm shaxlarınıń türk gvardiyasınıń wákilleriniń biriniń atı *Qalpaq* degen adam bolǵan». P.P.Ivanovtıń boljawınsha, bul jerde sóz tek áskerbasınıń ismi haqqında emes, al ol basqarǵan *qalpaqatlı* áskerler otryadı haqqında bolıp otır. Ol bul adamnıń ismin etnikalıq shıǵısına qaray ataw-shıǵıs avtorlarınıń ádettegi dástúri, - dep jazdı.P.P.Ivanov, S.P.Tolstov bul termindi qıpshaqlardıń qollanǵan termini dep kórsetip, qıpshaqlar Sırdáryanıń tómendegi oǵuz-pecheneg qáwimlerin basıp alıp, olardı bas kiyimleriniń túri boyınsha *qara* bórikliker – dep atalǵan, soń etnonimdi qıpshaqlar arqalı Kiev Rusiniń xalıqları *chernie klobuki* túrinde ózlestirgen, - deydi.

Qaraqalpaq etnoniminiń kelip shıǵıwı haqqındaǵı másele bir qansha tartıslı pikirlerdi tuwdırıp, lingvistlerde tómendegishe kóz qaraslardı payda etedi:

1. Ayırım ilimpazlar házirgi qaraqalpaqlardı orta ásirdegi *chernie klobuki* menen teń qaraydı.

2. Túrkiyshe *qalpaq* penen slavyan tilindegi *klobuki* sózleri bas kiyim retinde óziniń forması hám belgileri boyınsha bir-birinen parıqlanadı.

3. Geypara ilimpazlar *qaraqalpaq* etnoniminiń ózi qaraqalpaq xalqınıń qara malaqaylılar (*chernaya shapka*) menen bolǵan qatnasıǵınan kelip shıqqan dep esaplaydı.

4. Qaraqalpaqlarda joǵaltıw bolǵan jaǵdayda ústilerine qara kiygen. Al basına qara kiyiw shárt emes.

5. Prof. P.P.Ivanov hám N.Dáwqaraev *qalpaq* terminin ertedegi qırǵız, qazaq, qaraqalpaq qáwimleriniń áskerbasshısı, urıw baslıǵı, ata-babası degen mániste qollanılǵan dep esaplaydı.

6. *Qaraqalpaq* etnoniminiń etimologiyasında *qalpaq* sózi tek bas kiyim mánisinde emes, bul sóz tómendegi mánislerdi de beredi: 1) joqarı, ústińgi, 2) bas, 3) qaharman batır, márt, 4) titul, ataq.

7. Prof. P.P.Ivanov *chernie klobuki* hám *qaraqalpaq* etnonimlerin bir dep qaraw dálilsiz dep esaplaydı. Soǵan qaramastan bul etnonimlerdiń arasında qanday da bir jaqınlıq seziledi. Birinshiden *klobuk* ta, *qalpaq* ta bas kiyim, ekinshiden, olar fonetikalıq jaqtan únles.

A.Gafurov *qaraqaaqan*, *qaraqal* degen sózlerdegi qarakomponentin bılay túsindiredi: «Здесь компонент *qara* употреблен не в смысле «черный», а в значении «великий, могучий». A.Gafurov arab, parsı, tájik hám túrkiy atamalarınıń (adam atları) sózligin bergende *qara* sózi túrkiy sózi bolıp, ol «qúdiretli, ullı, kúshli» degen mánini bildiredi.

Qalpaqkomponentiniń *galpak*, *galorak*, *ǵulpaq* variantları bolıp, olar tómendegishemánilerdiańlatadı:

«Shejirede»: Máliktiń uǵlı-Razıxaq,

Yashlıgında qoydı ğulpaq.

Bul jerde *ğulpaq* sózi “aydar shash” degendi ańlatıp tur. D.Aytmuratov *qalpaq* sóziniń 8 mánisin kórsetedi: 1) bas kiyim (shapka, shlyapa, chepchik); 2) salǵırt; 3) aydar shash, bir tulım shash; 4) bas; 5) joqarı, ústingi, 6) batır, márt; 7) titul, ataq; 8) *Qalpaq, qaraqalpaq* etnoniminiń qısqartılǵan variantı.

Joqarıda kórsetilgen pikirlerdi, boljawlardı juwmaqlay otırıp *qaraqalpaq* etnoniminiń birinshi komponenti *qara* sózinde reńdi bildiriw mánisi basım bolıp, ulıwma *qaraqalpaq* etnonimi «qara shash» degen mánisti bildiriwden kelip shıqqan bolıwı itimal degen pikirge qosılamız.

Qońırat etnoniminiń kelip shıǵıwı haqqında ayırım dáreklerde *qońırat* ataması sharwashılıq yaqı jılqı asırawshılıqqa baylanıslı attıń túri qońır bolǵan soń degen pikir aytılsa, «Shejirede» de usıǵan sáykes attıń qońır bolıwına hám «Qońıratlı» degen laqapqa baylanıslı payda bolǵan delinedi. Ayırım ilimpazlar qońırat qáwiminiń atamasın pecheneglerdiń ertedegi ataması kangarlar menen jaqınlastıradı. X ásirde Vizantiyalı tariyxshılar pecheneglerdi *kangarlar* dep ataǵan. S.P. Tolstov *kanǵar* etnonimi mongollastırılıp, mongol qáwimindegi *kangarat, kontrat-qońırat* atamasın payda etken dep kórsetedi.

Geypara ádebiyatlarda *qońırat* atamasınıń kelip shıǵıwın qaraqalpaqlardıń mongol imperiyasında bolıwı menen baylanıstıradı. (Mongollardan kelip shıqqan atamalardı qońırat penen birge qıyat, mańǵıtlar da kiredi). Bunnan qońıratlardıń ata babası mongol bolǵan degen juwmaq kelip shıqqaydı. Mongol ulıslarınıń xalqı á sirese, jası ulısınıń xalqı, tiykarınan, túrkiy tilles xalıqlar bolǵan. Túrkiy urıw-qáwimleriniń arasında mongolsha atamalardıń bolıwı olardı basqarǵan mongol hákimi urıwınıń atı menen atalıwı sebepli kelip shıǵıwı bolıwı itimal.

B. Ya. Vladimircov óziniń «Общественный строй монголов» degen miynetinde bılay jazdı: túrkiy xalqınıń mongollardan ğárezli bolǵan toparları óz urıwların saqlay aldı. Biraq olar ózleriin iyelegen urıwdıń ataması menen qáwim bolıp kóship-qonıp dúrdi».

Bizniń pikirimizshe, *qońırat* etnonimi *qanğaretnonimine* baylanıslı kelip shıqqan bolsa kerek. Qońırat – *kongur-at-kangar-at*, -at kóplik affiksi.

Qońıratırwı qaraqalpaqlardanbasqaxalıqlardıń, atapaytqanda, qazaq, noǵay, qırǵız, ózbekxalıqlarınıń urıw-qáwimlikquramındaushırasadı.

Qaraqalpaq urıw qáwimleriniń ishindegi á sirese, on tórt urıw arasındagı eń kóp sanlı qıpshaq qáwiminiń altı ata hám jeti kóshe toparlarına kirmey, óz aldına turatugın úlken urıw-qańlı urıwı. Qańlı kóplegen izertlewshiler tárepinen úlken bir qáwim sıpatında qaralıp keldi.

T.Januzaqov óziniń «Qazaq esimderiniń tariyxı» degen miynetinde atamanıń etimologiyasına arnalǵan miynetler bolǵan menen ilimiy dárejedegi pikirlerdiń joq ekenligin hám bul etnonimniń genezisi haqqında orta ásirdegi tariyxshılar Abılǵazı Baxadur xan hám Rashid ad Dinniń pikirleri xalıq ańızınan asa almaǵanın kórsetedi.Orta ásirlerdegi izertlewshiler Rashid ad Din, Abılǵazı Baxadurxan hám Mahmud Kashǵariyler *qańlı* etnonimin telegen arba ataması menen baylanıstıradı. Arba soǵıwshı usta qańlı atalǵan. Usınnan qańlı urıwınıń ataması kelip shıqqan dep xalıq etimologiyası tiykarında bir tárepleme túsindiredi.

Informator Yusup Xákimov qańlı urıwınıń kelip shıǵıwı haqqında mınaday ápsana aytıp berdi: Shıńǵısxańa barlıq qıpshaqlar jıynalıp arba soqqan. Soǵılǵan arba júrgen waqtında qańq-qańq dep ses shıǵara bergen. Sonnan bul arbanı soqqan ustalar qańqlı (kanǵlı, qanlı) dep atalıp ketken deydi. Bunday mazmundaǵı qatarlardı Berdaqtıń «Shejiresinen» de kóriwge boladı:

Shunda Qańlı usta boldı,

Qaǵıp-soǵıp arba qıldı.

S.P.Tolstov «Qańlılar qıpshaqlardan kelip shıqpaǵan, al olardan bir qansha erterekte Aral átirapında jasaǵan hám X ásirdegi Vizantiya tariyxshıları tárepinen *kangar* dep atalǵan pechenegler bolǵan» deydi hám *qańlısóz*i *qańǵar* sózine baylanıslı kelip shıqqan dep boljaydı.

Ilimpazlar *kangar* ataması menen qońıratı da baylanıstırǵan edi. Eki etnonimdi bir atama menen baylanıstırw ilimde shatasıqqa alıp keliwi múmkin.

S.P.Tolstovqañlını, *kangar*, *kangeresetnonimleriniñ* ózgergenvariantı depqarasa, S.G.Klyattornıypechenegoğuzlardıñ SırdáryamenenAraljağalawlarındağı territoriyanıqıpshaq-qimaqqáwımleriniñ basıpalıwınabaylanıslı kelipshıqqandepesaplaydı. A.T.Kaydarovtıñ pikiri boyınsha, qañlı lingvistikalıq kóz-qarastan múmkin emes. Jáne qanlı Qan dáryasınıñ atına –lı affiksin jalğaw arqalı jasalıp, «Qan boyındağılar», Kan dáryasın mákan etiwshiler» degen uğımdı ańlatqan dep kórsetedi.S.G.Klyattornıydıñ pikiri de usıǵan jaqın keledi. Bul tuwralı óziniñ mınaday pikirin bildirgen.

«С названием Кангсвязывают происхождение одного из древнейших племен Канглы, II канлы, вошедшего в состав многих тюркских народов. Этимологически этноним канглы означает «обитатели рек, речной народ».

T.Januzakovqañlı sóziniñ joqarıdakeltirilgenvariantlarınıñ bárinin tiykarınqansóziquraytuǵınıaytqan. Olardıñ morfologiyalıqkórsetkishleri–k// kan //k/a/, –ar/kang/ar/, –yut/kang/yut/, –lı/kann/lıformaları eskitúrkiytillerindekópplikjalğawları bolǵandeydi.

Qanlı sóziniñ kelipshıǵıwı haqqındaS.P.Tolstovbılaydepjazdı : «Характерно, что у Нувеиры среди кипчакских имен фигурирует племя кангу-Оглы или Кангар Оглы, откуда, видимо, стяженная форма Канглы:

Joqarıdakeltirilgenpikirlerdennátıyjeslıgaraotırıp, qañlı etnonimiboyınshamınadaypikirgekelemiz: *qañlı*etnonimiekikkomponenttenturadı: birinshikomponentkan/kang/gan-«dárya» mánisinbildiredi, ekinshikomponenti–lıaffiksi: jıynaqlaw, jámlew kórsetkishi; 2) tiyisliliktibildiredi.

Solayetip, qañlietnonimi «dáryajağalawındajasawshı qáwım» mánisinbildiredidegenpikirgekelemiz.

*Múyten*etnoniminiñ kelipshıǵıwı haqqındaL.S.TolstovahámA. Ótemisovlardıñ «Уточнение вопросов этногенеза каракалпаков» degenmaqalasında, L.S.Tolstovanıñ «Этнографическая группа «митан» в составе узбеков Самаркандской области» degenmaqalasındahám «Вопросы ранней этнической истории народов»,

«ИсторическиепреданияЮжногоПриаралья»

degenmiynetlerindebirqatarxalıqlegendaları hámayırımizertlewshilerdiń pikirleriberilgen.

Múytenlerdiń kelipshıǵıwı haqqındańızlarxalıqarasındakóptaralǵan. Bulańızlardamúytenlerhaqqindahárqıylı boljawlarbar. Ańızlardıń ayırımlarınatoqtapóteyik.

1. Múytenler, tiykarınan, ShaxrisabzhámKashqadáryajaqlardankóshipkelgen. Olarbirpatshanıń qolastınaóaldınaurıwbolıpjasáǵansheshen, bilgiradamlarbolǵan, mámleketlikxızmetteislegenhámpútkilpatshalıqtı ielemekshibolǵan. Usınnankeyinoldardı quwıpshıǵarıpjiberген.

2. Múytenlerkútá úlkenelbolǵan. BulxalıqBalq-Badaxshantárepinenquwıpshıǵarılǵan, óytkeniolarpatshaǵajaqpaǵan.

3. Múytenlerdiń haqıyqıykelipshıqqanjeriIran. Bunnan 1000 jıl burın ol jerde múytenler bolǵan. Múytenler qay jerde jasasa da, olar sol jerde úlken abıroyǵa ie bolǵan. Patsha oldardı jekkórgen hám quwıp shıǵarǵan.

4. Ertede múytenler óz aldına mámleket bolǵan. Soń olar taralıp qaraqalpaqlarǵa, ayırımları ózbeklerge qosılıp ketken.

5. Múytenler qaraqalpaqlarǵa Sırdáryada qosılǵan.

6. Múytenler Qońıratlar menen sıyıspaǵan (ońıspaǵan) urısa bergen. Jayılǵan biy qáhárlenip, barlıq múytendi qırıp taslaǵan.

Múytennen eki bala bolıp, barlıq múytenler solardıń úrim-putaqları. «Shejirede»:

Múyten balası tentek bolǵan,

Jayılǵanǵa sawda salǵan,

Jayılǵan biy bárin qırǵan,

Ekki bala qalǵan eken,

Onnan ekki bala qalǵan,

Balanı asırıp alǵan,

Annı saqlaǵan Aqsholpan,

Múytenge uran bolǵan eken.

8. Bir adamnıń bir balası bolıp, ákesi balasın mollaǵa oqıwǵa bergen, bala jaqsı oqıp, keyin ózi molla bolǵan. Úylengennen keyin onı basqa jerge xalıqtı oqıtıwǵa jibergen. Kelinshegi awılда qalǵan. Bala 7 perini oqıtqan. Bir neshe jıldan keyin úyine qaytpaqshı bolıp, perilerdiń (bir periniń 7 qızın oqıtatuǵın edi) ákesinen ruxsat alǵan. Peri qızı mollanı arqasına mindirip atırıp, «jolda tómenge qarama, kózińdi jumıp otır» dep aldın ala eskertken. Molla zerigip ketip, kózin ashıp tómenge qarasa, ot janıp atırǵanın (úlken jalındı kórgen) Peri onı taslap jiberip ushıp ketken. Molla jerge aman-esen túsken. Qarasa hesh jerde ot janıp turǵan joq. Jaqın jerde awıl joq, toǵaylıq. Sol toǵayda jasap júre bergen. Kóp jıllar toǵayda jasap jabayıǵa usap ketken, barlıq jerin tók qaplap ketken. Sóytip júrip bir awılǵa tap bolǵan. Háwizdiń boyında óziniń hayalın ushıratqan. Hayalınıń atın aytıp qasına bargan. Hayalı júnli adamdı kórip qorqıp ketken. Patshaǵa barıp bárin aytıp bergen. Patsha hayalǵa kúewi ekenligin aytıp, úyine kirgiziwin buyırǵan. Onıń barlıq jerin tók qaplap turǵanlıqtan onı *Múyten* dep shaqıradı, al onıń balaların múytenniń balası dep atadı.

9. *Múyten*lerdiń babası Tamin degen bolǵan. Onı Qaraqus kóterip ketip, Gaxıqap degen tawǵa aparıp taslaǵan. Elsiz hesh kim jasamaytuǵın toǵaylıq eken. Sol toǵayda jeti jıl jasaǵan. Ústi basın jún qaplap, jabayı adamǵa aylanǵan. Adamlar onı «Júnli adam» dep ataydı.

10. *Múyten*ler Qıtayǵa da, Qońıratqa da kirmeydi. Olar ózleriın arablarǵa jaqınlastıradı.

11. *Múyten* (*myuten*) arabsha «júnli adam» degendi bildiredi. *Múyten*ler arabtan kelip shıqqan, qaraqalpaqlarǵa Qırımда qosılǵan.

12. *Múyten* sózin parsı tilinen awdarǵanda (múy – «jún», tana-«tán», dene») «Júnge qaplangan adam» mánisin beredi.

13. *Múyten*ler burın Araviyada jasaǵan. Araviyadan Qırımǵa bargan. Qırımда *múyten*lerden Esenxan degen xan bolǵan. Qırımnan Edilge, onnan Jayıqqa kelgen. *Múyten*ler kóship-qonıp júrip, Jańadárya hám Ámiwdárya boylarında qonıslasqan.

Keltirilgen ańızlar boyınsha mınalardı belgilep ótiwge boladı: a) ańızlardıń kópshiliginde múytenlerdiń kelip shıǵıwı haqqında uqsaslıqlar qaytalanadı; b) Kavkaz benen baylanıslı toponimler ushırasadı. *Goxikan*, *Qantawı* sonday-aq, arablar kóbirek tilge alınadı. *Múyten* etnonimi arab, parsı tillerinde «júnli adam» degendi bildiredi.

Mine bunnan múytenlerdiń ertede jasaǵan jeri Araviya, Goxikap, Kavkaz tawları bolsa kerek degen pikir tuwıladı. *Múyten* etnoniminiń etimologiyasın anıqlaw quramalı másele. Sebebi onıń izleri ásirler dawamında bilinbey ketken.

Múytenurıwınıń tamǵası – úshtislishanışqı bolıp, bultamǵamúytenlerdiń Aralteńizi átirapında jasap balıqawlawshılıqpen enshuǵıllanǵanını kórsetedi.

Múytenurıwı qaraqalpaq hám ózbek xalıqlarınıń etnikalıq quramında orınalǵan, ol qaraqalpaqlardıń qońırat arısını kiredi.

Ashamaylı urıwı qaraqalpaqlardıń Qońırat arısınıń shúllik bólimine kiredi. *Ashamaylı* etnonimi haqqında qazaq ilimpazı T. Januzaqov bılay jazdı: Etnonim ashamaylı obrazovan ot slova *ashamay* «sedelka dlya verblyudov i volov», nazvanie roda pokazıvaet prinadlejnost k plemeni imeyushemu tamgu v vide sedla». Kazak xalqı kóshpeli xalıq bolǵanlıqtan, túege, ógizge er(jona) salıp ya ózleriı minip, ya júklerin artıp júretuǵın bolǵan. Ashamaylı etnonimi de T. Januzakovtıń kórsetiwinshe, usıǵan baylanıslı kelip shıqqan bolsa kerek. *Asha* sózi qaraqalpaq tilinde «ayrı» degendi yaǵnıy aǵashtıń eki ayırılǵan jeri degen máni bildiredi. «Shejire»de:

Edil malǵa tamǵa bastı,
Tamǵasını sangǵa bastı,
Qos tamǵa ashamay bastı,
Ashamaylı tuwılǵan eken.

yamasa:

Sanına basqan Ashamaylı,

Ashamaylı urıwınıń tamǵası – Y – asha (geyde – X), tamǵasınıń ózi aǵashtıń eki ayırılǵan jerin kórsetip tur. T. Januzaqovtıń kórsetkenindey jonaǵa usaydı. Jona (er) túeniń, ógizdiń arqasında kóp tursa, batıp jara etiwi yamasa

tamğa bolıp qalıwı da múmkin. Bul pikirimiz «Shejire»degi «Sanğa basılğan tamğa» degendi T.Januzaqovtıń pikiri menen jaqınlastıradı. Demek, bunnan *ashamaylı* etnonimi sanğa basılğan tamğağa baylanıslı kelip shıqqan bolsa kerek.

Qalmaq urıwı haqqında bir neshe ápsanalar bar. Geypara ápsanalardıń kórsetiliwinshe, urısta qolğa túsken tutqın qalmaqlardan qılar arasında qalmaq urıwı payda bolğan. Berdaq xalıq arasındaqı qalmaq urıwınıń kelip shıǵıwı haqqındaǵı bul ápsanani óziniń «Shejiresinde» bılayınsha sáwlelendirgen:

Mámbetquldıń úsh uǵlı bar,
Manaqbay, biri Qoshqar,
Olja qız-qalmaq uaǵıypı bar,
Qalmaq shundıń tuwǵan eken.

«Ádil qalmaq» qosıǵında da:

Atań seniń tawdan asqan,
Nesibesin bunda shashqan,
Kórgenin qorjınǵa baspaq,
Olja qızdur mamań seniń.

Qalmaq sózi túrkiyshe *qalmaq (qalıw)* feyilinen alınǵan, bul sóz islam dinin qabıl qılmastan majusiylar halında qalǵan oyrotlardı ańlatqan delinedi. V.P.Darbakova *qalmaq* sózi mongólsha «aralas», «qurama» degen mánidegi *xalmig* sózinen kelip shıqqanlıǵın anıqlaǵan.

Toqsaba – erte orta ásirdegi qıpshaq qáwimi. Ol XIII-XIV ásirlerdegi arab avtorları tárepinen kórsetilgen 11 qıpshaq qáwimlerinden biri retinde tilge alınadı. Ol rus jılnamalarında da *toksobichi* degen atama menen ushırasadı. Qıpshaqlardaǵı toqsaba urıwın qaraqalpaqlardaǵı qıpshaq urıwınıń jawingerlik uranı – *toqsaba* sózi menen salıstırıwǵa boladı. Máselen, Berdaqtıń «Shejiresinde»:

Qıpshaq hám yılqı jıynadı,
Jelige qulın bayladı,
Qımız sabasın sayladı,

Toqsaba uran bolğan eken.

Qándecli urıwınıń wákilleri ózleriın xan áwladları sıpatında sanap, «xan tekli» dep ataydı. Bunday pikir Berdaqtıń «Shejire» shıǵarmasında da bar. Mısalı:

Birew aytar qándecli der,
Birew aytar xan tekli der,
Qılqa tonnan jórgekli der,
Haslın hesh kim bilgen emes.

Xalıq ańızlarına qaraǵanda, qándeclilerdiń babası qándeekten tabılǵan. Ayırım adamlar jamanlıq etip: «xannıń zayıbı kúshik tuwdı» - dep daǵazalap, balanı qándecke salıp taslaǵan. Qándecliler sonnan órbigen», - degen ańızdı aytadı.

Ekinshibirańızda: «Babamıztereh hawızqazıp, onı ishiqısı-jazı suwǵatolıpturatuǵın bolǵan. Hámme: «Qándecli atanıń úyinen suw aldıq», - dep ayta bergennen keyin qándecli atanıptı.

Berdaq óziniń «Shejiresinde» qaraqalpaq batırları haqqında da sóz etken. Ondaǵı sóz etilgen Dosan batır, tiykarınan, XVII ásirde jasaǵan. Al, Berdaq XIV ásirdegi xalıq ańızlarınıń qaharmanı Naǵadaydın balası sıpatında táriyplegen.

Naǵadaydın ulı Dospan,
Dosan batır bolǵan eken.

Tariyxıy dereklerge qaraǵanda, Dosannıń on jeti balasınıń Xiywa xanı tárepinen óltirilgenligi haqqında ayılǵan. Berdaq usı on jeti batırdıń ólimin qaramoyın urıwınıń kelip shıǵıwı menen baylanıstıradı. Máselen:

Yúzin jırtıp jara saldı,
On jeti úyge qora saldı,
Shundın qaramoyın boldı,
Sebebi shul bolǵan eken.

Basqa bir ańızlarda: Erte zamanlarda bolǵan urıslardıń birinde qaramoyınlardıń ata-babalarınıń on jeti batırı qaza tapqan. Olardı xalıq qara kiyim kiyip azalaǵan. Jigitler moyınlarına qara oramal baylap júrgen. Sonnan

baslap bul qáwiminiń adamların *qaramoyın* dep atap ketken. Sońınan qaramoyınlardıń urpaqları kóbeyip, olar bes tiyrege bólingen: sabapaq, annaxoja, qareke, kótelek, shabaqı.

II.2. Berdaqtıń «Shejire» shıǵarmasındaǵı etnonimlerdiń quramı

Qaraqalpaq etnonimleriniń kópshiligi *-lı*, *-li* affiksi arqalı jasaladı: *tamǵalı*, *balǵalı*, *taraqlı*, *qostamǵalı*, *xanjıǵalı*, *úshtamǵalı*, *qoldawlı*, *qazayaqlı*, *qayshılı* hám t.b.

-lı, *-li* affiksi arqalı jasalǵan etnonimler predmettiń bir nársge yaǵnıy qanday da bir belgige iyeekenligin bildiredi, Máselen, *balǵalı* etnonimi «balǵa tamǵası bar» degendi, *qostamǵalı* etnonimi «tamǵası ekew» degendi, *qayshılı* etnonimi «qayshı tamǵası bar» degendi bildiredi. Ekinshiden, *-lı/-li* affiksi arqalı etnonimler jasalǵanda, kóplik máni yaǵnıy jámlew mánisin bildirip keledi. Máselen, *qazayaqlı* urıw desek, usı urıwǵa kiretuǵın barlıq adamlardı túsinemiz.

Birikken sózlerden bolǵan etnonimlerdiń quramındaǵı komponentlerdiń jeke leksikalıq mánisi tarayıp deleksikalanadı, olardıń birge qosılǵandaǵı jańa mánisi basım boladı. Máselen, *qaraqalpaq*, *jalańayaq*, *ushbas*, *beskempir*, *teristamǵalı*, *bessarı*, *qazayaqlı*, *maylıbalta*, *tońmoyın*, *qızılayaq*, *keńtańaw* hám t.b.

Birikken sózlerden bolǵan etnonimlerdiń jasalıw úlisi tómendegishe:

a) atlıq+atlıq: *qos+tamǵalı*, *anna+xoja*, *qaz+ayaqlı*,

á) Kelbetlik+atlıq: *qara+qalpaq*, *jańa+ayaq*, *qızıl+ayaq*, *qara-sıyraq*, *qara+moyın*, *keń+tanaw*, *teris+tamǵalı*,

v) Sanlıq + kelbetlik: *úsh+bas*, *bes+kempir*, *jeti+qurt*.

Qaraqalpaq tilindegi *úsh*, *jeti*, *qırq* sanları geyde ayrıqsha mánige iye bolıp, belgili bir túsNIKlerge, xalıq dástúri, ırım hám qádelerge baylanıslı qollanıladı. Bunday jaǵdayda olar tiykarǵı san, muǵdar mánisine qosımsha kúsheytiw mánisin yamasa predmetlik máni ańlatıp keledi.

Úsh sanlıǵı arqalı jasalǵan menshikli atamalar tilimizde az ushırasadı. Mısalı, adam atlarında da, jer-suw atlarında da siyrek qollanıladı. Al *úsh* sanlıǵı

menen baylanışlı sóz dizbekleri tilde kerisinshe, jiyi qollanıladı. Máselen, Úsh qaytara ant ber, er gezegi úshke deyin, úsh uyıqlasa túsine kirmegen hám t.b.

I.Keñesbaev«Shaǵatay tilinde úsh degen «jaqın tuwısqan qanı bir» degen uǵımdı bergen deydi.

Úsh sózi menen baylanışlı *úshtamǵalı*, *úsh bas*degen etnonimler bar. Bulardıń dáslep kisinde sanlıq mánisi basım bolsa, ekinshisinde, joqarıda aytıp ótilgenindey, «jaqınlıq, tuwısqanlıq» uǵımı bar sıyaqlı.

Bes sanlıǵı arqalı jasalǵan etnonimlerdi túrkiy tillerdiń kópshiliginen ushıratamız: Qaraqalpaqlardabeskempir, *bessarı*, *besli*, *bespıshaq*, *ózbeklerde bıhsalt*, *bıjsarı*, *qırǵızlardabesh keryuk*, *bessarı*, *besterek*, *besqasqa*, *bessulı*, *bestorsıq* etnonimleri.

Jeti sanına baylanışlı *jeti ata*, *jetiqurt*degen etnonimler bar.

Tilimizde *segiz*, *toǵız* sanlıqlarınan jasalǵan etnonimler siyrek ushırasadı: *Segizek*, *toǵız*aq atamasınıń kelip shıǵıwı haqqında tyurkolog K.K. Yudaxin bılay jazdı: Toguzaq obıchay kupli roditelyami sobstvennogo rebenka v celyax oxraneniya ego ot vsyakoy porchi (v kachestve platı dayut devyat predmetov). Sonday-aq, túrkiy tillerdegi urıw qáwim atların jasawda on sanlıǵı da qatnasadı: *on san oymawıt*, *on eki bawlı ózbek*, *on uyǵır dep esaplaǵan*, *on tórt urıw hám*t.b.

Túrkiy xalıqlarda qırıq sanlıǵına baylanışlı urıw atları ushırasadı. Máselen, *qırıq* – on tórt urıw arasında, *qırq sarı* – úysinniń bir urıwı, *qırq multıq*-naymannıń bir urıwı, *qırıq menyuzózbek* qıpshaǵınıń bir urıwı hám t.b.

Quramalı sózlerden bolǵan etnonimler bir túsinikti bildiriw ushın eki yamasa bir neshe komponentlerdiń bir mánisi orayına jámlesip dizbeklesiwinen jasaladı. Leksikalıq birlik retinde bir mánisi bildirse de komponentleri ózleriniń jeke mánilerinen pútkilley alıslap ketpeydi.

On tórt urıw tikkeley mánisi boyınsha on tórt sanın bildirmeydi. Ol tórt sóz dizbegi assimilyaciya processinde on tórt bolıp aytılap ketken.

Húri-páriydiń ózi eken,

Qıtayı Kotannıń qızı eken,

Teke degen Teke yawmıt,
Keneges-mañıt uranı,
«Jawlı-Jawqay» bolğan eken.

Jup etnonimler kóbinese, atlıq sózlerdiń juplasıwınan jasalğan. Qálegen eki sóz juplasa bermeydi. Juplasıw mánige tiykarlanadı. Juplasıwshı sózler semantikalıq jaqtan óz-ara baylanıslı, jaqın bolıp keledi. Etnonimlerdiń juplasıwı buğan mısıl bola almaydı.

Tilimizdegi urıw atlarınıń kópshiligi derlik ğalabalıq (ulıwma) atamalardan jasaladı. Olar menshikli (jeke) atamalarǵa aylanǵanda dáslepki uǵımı menen zatlıq mánisinen ayırıladı. Menshikli atlarǵa ótken ğalabalıq atlardı mánisi boyınsha bir neshe toparlarǵa bólip qarawǵa boladı.

1. Konkret zatlardıń, predmetlerdiń atlarına baylanıslı ğalabalıq atamalardan jasalğan etnonimler: *taraq-lı, balǵa-lı, shómish-li, shúy-it, bes-pışaq, qanjar, qılısh, maylı-balta, baǵanalı, sırǵa-lı, sarı-ton, bu-geji-li* hám t.b.

2. Adamnıń múshe aǵzaların bildirip keletuǵın sózlerden bolğan etnonimler: *qara-moyın, qıl-moyın, ton-moyın, san-murın, jalań-ayaq, qızıl-ayaq, qara-sıy-raq, úsh bas, qol/-daǵ-lı* hám t.b.

3. Haywan atlarına, janlı jániwar, qus jánliklerdiń atlarına baylanıslı yamasa bir komponentli atamalardan bolğan etnonimler: *jeti-qurt, esh-buǵa, qarlı-maral, eshki-li, qoy-lı, tana-murza, ógiz-bayshı, tilew-qus-shı, qızıl ayaq (qustıń bir túri)* hám t.b.

4. Reńdi, túr-tústi bildiretuǵın sózlerden (bir komponenti) bolğan etnonimler: *qara, sarı, bozaq, qara xoja, qara-sıyraq, qara-moyın, qara-talshı, qara-mañıt, qara-qusaq, túrkmen-qara, sarı-ton, bes sarı, sarı-ǵay, sarı-kempir, qızıl-ayaq, aq-balǵalı, aq-toǵın, aq-mañıt, aq-pışaq, aq-qala* hám t.b.

5. Tábiyat qubılıslarına baylanıslı: *quyın*.

6. Basqa xalıqlardıń atamalarınan bolğan etnonimler: *úyǵır, qazaqı, túrkmen, túrkmen qara, qalmaq, sart, jeti qara, qazaqı*.

7. Tuwısqanlıq terminleri menen baylanıslı sózlerden bolǵan etnonimler: *aǵa-begli, jeti-ata, altı-ata, báybishe* hám t.b.

8. Sol topardıń shuǵıllanatuǵın kárine, kásibine baylanıslı qoyılǵan etnonimler: *zerger, shiyshi, aranshı, armanshı, tilewqusshı* hám t.b.

9. Tamǵa qoyılıwına baylanıslı atalǵan etnonimler: *taraqlı, balǵalı, qostamǵalı, aqbalǵalı, nurbalǵalı, úshtamǵalı, shómishli, tazbalǵalı, qostamǵalı, balǵalı, teristamǵalı, baqanlı, qazayaqlı, qayshılı, baǵanalı* hám t.b.

III. Bap. Berdaqtıń “Shejire” shıǵarmasında jer-suw atları

III.1. Berdaqtıń “Shejire” shıǵarmasında jer-suw atlarınıń quramı.

Toponimler uzaq dáwirdiń jemisi bolıp, ol til tariyxı hám tariyxıy dialektologiya, sonıń menen birge tariyx, etnografiya, geografiya, arxeologiya, geologiya sıyaqlı bir qatar ilimler ushın bay materiallar beredi. Óytkeni toponimler belgili bir tariyxıy dáwirdiń jámiyetlik jaǵday hám siyasıy sistemaniń jemisi sanaladı. Olar belgili bir rayondaǵı xalıqtıń dúnya qarası hám sol ortalıqqa qatnasın kórsetedi. Sonlıqtan geografiyalıq atamalardı ilimiy jaqtan úyreniw sol jerde jasawshı xalıqtıń tariyxı, turmısı, tili haqqında áhmiyetli hám bay maǵlıwmatlar beriwi múmkin.

Sońǵı waqıtta adamlar ózleri jasaytuǵın kóshe, awıl yamasa qalalardıń atalıwına, qoyılǵan atamalardıń mánisine, durıs aytıluwı hám jazılıwına úlken qızıǵıwshılıq hám dıqqat penen qaramaqta.

Toponimler belgili bir geografiyalıq obektıń jaylasqan ornın yamasa birewdiń jasaytuǵın ornın ańlatadı. Sonıń menen birge, toponimler sol jerdiń tábiyy-geografiyalıq sharayatı, sol jerde jasaǵan xalıqlardıń tariyxı, etnografiyası, jámiyetlik turmısta júz bergen áhmiyetli waqıyalar haqqında bay maǵlıwmatlar beredi.

Jer-suw atların izertlew, olardıń payda bolıw tariyxın úyreniw bizge kóp nárselerdi anıqlawǵa járdem beredi. Sebebi belgili bir aymaqta jasaǵan xalıqlar, olardıń urıw hám qawimleri haqqında, belgili bir mámlekettiń administrativlik shegarası, sonday-aq sol aymaqta jasaǵan adamlardıń úrp-ádeti, kásibi sıyaqlı bir qatar faktorlardı anıqlawda áhmiyetli qural boladı. Toponimler – xalıq tiliniń rawajlanıw basqıshları, onda payda bolǵan hár túrli ózgerislerdi anıqlawda tiykarǵı materiallardan biri.

Toponimler tábiyat hám jámiyettegi belgili bir ózgerisler menen baylanıslı halda belgili bir nızamlılıqlar tiykarında payda boladı. Toponimlerdiń payda bolıwı hám ózgeriwi xalıqtıń tariyxı menen tikkeley baylanıslı. Toponimler uzaq dáwirlerden beri bar bolıp, xalıqtıń turmısında júz bergen waqıya hám qubılıslardıń ataması sıpatında saqlanıp qalǵan.

Qaraqalpaqstan toponimlerine baylanıslı ayırım maǵlıwmatlardı tariyxıy-etnografiyalıq miynetlerden hám rus ilimpazlarınıń hár qıylı maqsetlerde Túrkestan úlkesine etken sayaxatları hám ekspediciyalarınıń esaplarınan alıwǵa boladı¹. V.V. Bartold, A.V.Oshanin, S.P.Tolstov, Ya.Ǵulamov, P.P.Ivanov, T.A.Jdanko, E.M.Murzaev hám basqa da bir qatar ilimpazlardıń miynetlerinde de Qaraqalpaqstandaǵı kóplegen atamalar haqqında bay maǵlıwmatlar ushırasadı.

Qaraqalpaqstan toponimlerin úyreniwde qaraqalpaq dialektologlarınıń xızmetleri úlken. Olar ózleri izertlegen dialekt hám govorlardıń tarqalǵan awıl, qala atamaları haqqında, olardıń etimologiyası jóninde dáslepki pikirlerdi bildiredi. Sońǵı waqıtlarda tilshi ilimpazlarımız respublikada geografiyalıq atamalardı izertlewge úlken áhmiyet bere basladı.

Ilimpazlar tárepinen toponimlerdi lingvistikalıq jobada analiz etiwge baǵıshlanǵan ayırım izertlewler payda boldı.

Qaraqalpaqstan tilshi ilimpazları tek XX ásirde 60-jıllarınan baslap ǵana bul másele menen shuǵıllana basladı. 1966-jılı Q.Ábdimuratov tárepinen Qaraqalpaqstan toponimleri tariyxıy-lingvistikalıq jobada kandidatlıq dissertaciya jaqlandı. Onıń 1965-jılı «Nege usılay atalǵan?» degen kitabı qaraqalpaq tilinde, sońınan bul kitap rus tilinde basılıp shıqtı. Bunnan basqa da Q.Ábdimuratovtıń qaraqalpaq toponimikası máseleleri tuwralı kóplegen ilimiy maqalaları baspada járiyalandı². Avtor bul miynetlerinde Qaraqalpaqstandaǵı toponimikalıq atamalardıń quramı hám qurılısın keń túrde izertlep, olarǵa etimologiyalıq analizler islegen. Sonday-aq, ol ilimpazlardıń miynetlerinen keń túrde paydalana otırıp, kórkem shıǵarmalardan, xalıq awızındaǵı ańız-áńgimelerden mısallar keltirgen.

¹ XVIII-XIX әсирлерде Орта Азияда қылынған экспедициялар ҳақында қараңыз: Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. (1717-1886) вып 1-4, Ташкент, 1955-1971.

² Әбдимуратов Қ. 1) Қарақалпақстан топонимикасы ҳәм оны изертлеў мәселелери. // «Әмиўдәрйә», 1965, №2, 119-125-бетлер; 2) Структура каракалпакских топонимов. // СТ, 1971, №5, 85-88-бетлер ҳәм т.б.

Qaraqalpaqstan toponimiyasınıń ayırım máseleleri O.Bekbawlovtıń ilimiy maqalalarında da sóz etildi¹. Ol kóbinese Aral boyı jaǵalarındaǵı toponimlerge analiz bergen.

Qaraqalpaqstan toponimikasında ele izertlenilmey atırǵan máseleler júdá kóp. Máselen, Qaraqalpaqstandaǵı toponimlerdiń dizimin alıp, olardı hár tárepleme izertlew, qaraqalpaq ádebiyatı klassik shayırları shıǵarmalarındaǵı toponimlerdi úyreniw, toponimikalıq sózliklerdi dúziw sıyaqlı máseleler aldaǵı waqıtta óz izertleniwin kútip tur.

Onomastika til biliminiń ótken ásirdiń 60-jıllarınan baslap rawajlana baslaǵan tarawlarınan biri. Házirge deyin qaraqalpaq antroponimiyası hám toponimiyasınıń izertlew boyınsha bir qatar jumıslar ámelge asırıldı.

Qaraqalpaqstan toponimleri ulıwma tárizde Q.Ábdimuratov tárepinen izertlendi. Degen menen, onıń izertlewlerinde, tiykarınan ulıwma belgili bolǵan toponimler izertlengen. Temaǵa baylanıslı materiallardıń hámmesi qamtıp alınbaǵan.

Bizdi qorshaǵan ortalıqta hár túrli predmetler bar. Solardıń biri – bul geografiyalıq obektler. Tilimizdiń leksikasında hám geografiyalıq ádebiyatlarda geografiyalıq terminler tábiyattaǵı hár qıylı geografiyalıq obektlerdi atap kórsetedi, olar haqqında maǵlıwmatlar beredi. Al geografiyalıq obektlerdi birin ekinshisinen ajıratıp kórsetiw ushın atamalar beriledi. Bunday atamaların (toponimlerdiń) payda bolıwında bolsa geografiyalıq terminler kóp qollanıladı.

Geografiyalıq termin ataması házirge shekem bir qatar ilimiy ádebiyatlarda hár qıylı atalıp kiyatır. Máselen, *geografiyalıq termin*, *geografiyalıq sóz*, *geografiyalıq nomenklatura*, *indikator*, *apellyativ sóz*, *toponimikalıq termin* hám t.b. Bul haqqında ilimpazlardıń pikirlerine toqtap

¹ Бекбаўлов У. 1) Топонимы Приаралья как источник изучения истории каракалпакского народа. // Вестник Каракалпакского филиала. АН Уз, 1970. №4, 60-65-бетлер; 2) Арал бойы топоними ҳәм этнотопоними ҳаққында. // Вопросы каракалпакского языкознания. Нукус, 1983, 198-208-бетлер.

ótetuđın bolsaq, B.A.Serebrennikov¹ toponimler menen dizbeklesip keletuğın sózlerdi indikatorlar, G.Q.Qońqashbaev² *xalıq geografıyalıq terminleri*, A.A.Kamalov³ *geografıyalıq terminler*, dep ataydı. A.V.Superanskaya⁴ geografıyalıq sharayattı, ortalıqtı bildiretuğın sózler toparın geografıyalıq sózler dep kórsetken. S.Qaraev⁵ bolsa, toponimlerdiń quramında kelip, onıń túrin bildiretuğın sózge *indikator* dep qollanǵan. Mısalı, *taw* (Qarataw), *shól* (Mırzashól), *dárya* (Sırdárya), *qudıq* (Uzınqudıq). Z.Dusimovta toponimler menen birge kelip, obektıń sıpatlı ózgesheligin, sanın kórsetiwshisózdi *indikator* dep ataǵan. Al, sońǵı izertlewlerde, máselen, ózbek toponimisti T.Enazarov toponimikalıq indikator, toponimikalıq nomenklatura, toponimikalıq termin, geografıyalıq termin, geografıyalıq nomenklatura degen terminlerdiń ornına toponimikalıq anıqlawısh terminin qollanǵan. Toponimler quramında geografıyalıq obektı bildiretuğın sózlerdi M.Mirakmalov *toponimikalıq terminler*, U.Rajabov *toponimikalıq indikatorlar* dep ataydı. Q.Abdimuratov *kól, dárya, suw, taw, tóbe, ózek, say, oy, qır, jar* sıyaqlı terminler qaraqalpaq tilindegi qospa toponimlerdiń jasalıwında tiykarǵı baza bolıp tabıladı dep esaplaydı hám avtor bul topardaǵı sózlerdi birde ǵalabalıq atlar, birde indikator dep qollanǵan. G.Mámbetova Qaraqalpaqstan gidronimleriniń quramındaǵı *dárya, kól, batpaqlıq, kanal, bulaq, jap, salma, kollektor* sıyaqlı terminlerdi apellyativler deydi.

Joqarıda kórsetilgen avtorlar tárepinen qollanılǵan terminlerdiń barlıǵı da geografıyalıq obektıń túrin bildiretuğın sózlerge baylanıslı qollanılǵan. Solay

¹Серебренников Б.А. О методах изучения топонимических названий. // Вопросы языкознания. – 1959. – №6. 37-бет.

²Конкашпаев Г.К. Казахские народные географические термины. // Известия АН КазССР. Серия география, вып. 3. – Алма-Ата: 1951. – №99.

³Камалов А.А. Некоторые аспекты изучения башкирских народных географических терминов. // Вопросы топонимики Башкирии. Уфа: 1981. 10-бет.⁴Суперанская А.В. Что такое топонимика? – М.: Наука, 1985. 98-100-бетлер.

⁴Суперанская А.В. Что такое топонимика? – М.: Наука, 1985. 98-100-бетлер

⁵Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005. 213-бет.

etip, toponimlerdiń quramında kelip, tábiyattaǵı hár qıylı geografiyalıq obektler haqqında túsinik beretuǵın sózler toparın *geografiyalıq termin* dep ataw orınlı.

Hár bir tilde qollanılatuǵın geografiyalıq terminler úlkeniń tábiyǵıy shárayatın, sol jerdiń ózine tán ózgesheligin sáwlelendiredi, sonday-aq, toponimlerdiń mánisin túsiniwde de óz járdemin tiygizedi. Sol ushın da, geografiyalıq terminlerdiń lingvistikalıq, geografiyalıq hám toponimikalıq ózgeshelikleri bir qansha ilimpazlardıń miynetlerinde qarastırılǵan túrde izertlendi hám "Qazaq xalıq geografiyalıq terminleri" (1948) degen temada dissertaciya jaqladı. Soń usı atama menen sózlik túrindegi miynetin baspadan shıǵardı. Avtordıń bul miynetlerinde qazaq hám ulıwma túrkiy toponimleri quramında ushırasatuǵın kóplegen geografiyalıq terminlerdiń sıpatlaması berilgen. R.M.Yuzbashevtiń azərbayjan tiliniń geografiyalıq terminlerin izertlewge arnalǵan dissertaciyasında usı tildiń geografiyalıq terminologiyası menen bir qatarda meteorologiyalıq hám gidrologiyalıq terminler de orın alǵan.

Al, túrkmen tilindegi geografiyalıq terminlerdi jıynaw hám olarǵa túsinikler beriwde M.Geldixanovtıń xızmeti kóp. Qırǵızstan toponimikası hám geografiyalıq terminologiyasınıń jetiskenlikleri S.Umurzaqov, Q.Konkobaev hám D.I.Isaevlardıńatları menen baylanıslı bolsa, ózbek tiliniń geografiyalıq terminologiyasınıń rawajlanıwına H.Hasanov salmaqlı úles qostı. Avtordıń miynetlerinde ózbek tilindegi geografiyalıq terminlerdiń derekleri, rawajlanıw basqışları, úlgeri, russha-ózbekshe hám ózbekshe-russha túsindey meler berilgen.

Túrkiy tillerdegi geografiyalıq terminlerdiń úyreniliwinde belgili geograf alım E.M.Murzaevtıń úlesi kóp. Onıń dáslep 1959-jılı sózlik túrinde miynetibaspadan shıqtı. Ol kóplegen tillerdiń (sonıń ishinde túrkiy tillerdiń) geografiyalıq terminlerin óz ishine qamtıǵan. Avtor bul miynetinde geografiyalıq terminlerdi tek topla, mánisin túsinirip qoymastan, olardıń payda bolıw hám rawajlanıw jolların da kórsetip bergen. Sonday-aq, avtor tárepinen 1984-jılı baspadan shıqqan 4 mınǵa jaqın terminlerdi óz ishine qamtıytuǵın sózlik dúnya toponimistleri hám tilshilerinıń dıqqatın ózine tarttı.

Bul sózlikte túrkiy tillerdegi geografíyalıq terminlerdiń etimologiyası, taralıw órisi hám olardıń toponimlerdi jasawdaǵı xızmeti hám basqa da kóplegen maǵlıwmatlar berilgen.

“Shejire”degi toponimler ondaǵı antroponimler hám etnonimlerge qaraǵanda kóp ushıramaydı. Shejirede tómendegidey jer-suw atamaların kóriwimizge boladı: *Xiywa, Túrktan, Gúrjistan, Úrgensh, Qońırat, Surqan, Shaxrisabiz, Jayhun-darya*,

Berdaqtıń “Shejire” shıǵarmasında berilgen jer-suw atamaların quramında qosımtaları bar jer atamaları ushırasadı.

-stan affiksi túbirden ańlatılǵan zattıń kópligin bildiretuǵın orın atamasın jasaydı.

“Shejire” shıǵarmasında bul affiks arqalı jasalǵan Túrktan, Gúrjistan sıyaqlı orın atamaların kóriwimizge boladı. Berdaqtıń “Shejire” shıǵarmasında qospa toponimlerdi tómendegishe bólip kórsetiwimizge boladı.

«Atlıq hám atlıq» túri. Bunday toponimlerdiń komponentleri izafetlik baylanısta payda bolǵan. Ol bir neshe túrlerden turadı:

Birinshi túri eki komponenti de jalǵawsız bolıp keledi, yaǵnıy bunday toponimniń quramındaǵı birinshi komponent bolıp keletuǵın atlıq penen hesh qanday grammatikalıq formasız baylanıadı. “Shejire” shıǵarmasınan buǵan mısıl sıpatında Shaxrisabiz qalasın, Qoruǵ jufar toponimlerin kórsetiwimizge boladı.

«Kelbetlik hám atlıq» túri. Kelbetlikler óziniń mánisi jaǵınan predmettiń sapasın, túr-túsin, olardıń kóbinese predmetlik mánini ańlatatuǵın atlıqlar menen dizbeklesip keliwi-bul nızamlı qubılıs. Birinshi komponent sıpatında sapalıq hám qatnaslıq kelbetlikler de kele beredi.

«Kelbetlik hám atlıq» túrindegi toponimler geografíyalıq obektini qanday da bir belgisin, túrin, formasın, mazasın, kólemin, ózgesheligin bildirip keledi. Toponimlerdiń «kelbetlik hám atlıq» túri yekige bólinedi: 1) «sapalıq kelbetlik hám atlıq»; 2) «qatnaslıq kelbetlik hám atlıq».

1) «sapalıq kelbetlik hám atlıq» túrindegi toponimlerge birinshi komponenti sıpatında heshqanday affikstín járdemisiz-aq, mánisi jaǵınan zattıń tır-túsin, ireńin, sapasın, kólemi hám mólsherin bildiretuǵın kelbetlikler qollanıladı. Buǵan mısál retinde “Shejire” shıǵarmasınan *Qońır-at*, *Úr-gensh* toponimlerin keltiriwimizge boladı.

2) «Qatnaslıq kelbetlik hám atlıq» túrindegi toponimlerge birinshi komponenti sıpatında hár qıylı sóz jasawshı affiksler járdeminde jasalǵan kelbetlikler qollanıladı. Qatnaslıq kelbetlikler predmettiń belgisin tikkeley emes, al basqa bir predmetke, háreket hám qubılıslarǵa baylanıstırıp bildiredi.

Qatnaslıq kelbetlikler predmettiń belgisin basqa predmet hám háreketlerge baylanıslı bildiretuǵın bolǵanlıqtan olar hámme waqıtta dórendi sózler bolıp esaplanadı.

Qatnaslıq kelbetliklerdi jasawshı tiykarǵı affiksler -lı//-li, -sız//-siz, -qı//-ki, -ǵı//-gi esaplanadı.

-lı//-li affiksi geografiyalıq atamaların quramında kelgende qanday da bir predmettiń sol worıńǵa tiyisli yekenligin bildiredi hám toponimlerdi jasawda ónimli affiks esaplanadı.

-lı//-li affiksli dórendi kelbetlikler atlıqlar menen baylanısıp kelgende, dáslepki sóz sońǵı sózden ańlatılǵan predmettiń bar ekenligin, kóp ekenligin bildiredi. Buǵan mısál retinde “Shejire” shıǵarmasındaǵı Qońırat qalasınıń túpkilikli mákanı bolǵan *Jiydeli baysın* orının mısál etip ayta alamız.

III.2. Jer-suw atlarınıń kelip shıǵıwı hám mánisi.

Urgenish-qala. Xorezm oblastınıń orayı. Házirgi Urgench qalası ótken ásirdeń ekinshi yarımında payda bolǵan. Onı Xorezmniń áyemgi paytaxtınan ayırmashılıǵı bolıw ushın jańa ǵrgench dep ataǵan. Góne Úrgench házirgi Túrkmennıstannıń Tashawız oblastı territoriyasında. Toponim áyemgi dereklerde túrli formalarda ushıraydı.

Túrkiy xalqı tilinde *Gurganj*, *Gurgench* arabsha dereklerde *Jurjaniya* formalarında ataladı. Xalıq arasında atamanıń kelip shıǵıwı haqqında túrli ápsanalar saqlanıp kelgen. Húr ismli qız Ganj atlı jıǵıt muhabbatı húrmetine

Húrganj yamasa *Urganchj* dep atalgan. Yamasa *Urganch- Húrquyash* (yamasa baxt) Ganj-ǵáziyne yaǵnıy baxıt ǵáziynesi degen mánisti bildiredi. Toponimniń etimologiyasın A.Ishaev, áyemgi Urgan taxt saray sózi menen baylanıstıradı.(Arqa Xorezmdegi ayırım toponimikalıq atlardıń etimologiyası «Ученые записи, Ташкентского гос пед. Института ин. Яз.им Энгельса» вып. VII, Ташкент, 1963, 160).

Al, tariyxıy jaqtan qaraǵanda toponim júdá áyemgi bolıp, Orta Aziyada túrkiy xalıqlar payda bolmastań burın aq payda bolǵan. V.V.Bartold “Avesta” daǵı Urva sózin sol toponim menen baylanıslı dep esaplaydı.(История культурной жизни Туркестана, Л., 1927, 7) .Biziń eramızdan burınǵı II ásirge tiyisli Qıtay dereklerinde Yuegıan atın hám Urganch qalası atı dep esaplaydı.(Н. Я.Бичурин, Собраний 1, XI, IX)

Surqan-Surqandarya.Bul gidronim atı hám oblast ataması bolıp, iran tillerindegi *surx-qızıl* sózi menen baylanıstıradı.E.Murzaevtıń pikirinshe surqan qızǵısh, qızılıraq degen mánini ańlatadı¹.

Al-an qosımtası sıpatında qosılıwı gúman tuwǵızadı.Áyemgi jazba dereklerde gidronim Chaǵanrud formasında ushırasadı. Surxandarya oblastı hám Surxan oazisi atları dárya atı tiykarında payda bolǵan.

Xiywa-qala. Xorezm oblastında, Xiywa rayonınıń orayı, Xiywa-Xorezm oazisindegi áyemgi qalalardıń biri. Bul qalanıń qaysı jılда salınǵanlıǵı házirshe málim emes. Rawayatlarǵa qaraǵanda onı burınıraқта Raml dep ataǵan. Atamanıń kelip shıǵıwın ápsanalarda qudıq penen baylanıstıradı. Aytılwına qaraǵanda bir qudıq bolǵan eken. Kárwan toqtap suw iship atırǵanda, sawdagerlerdiń birewi “hay, ay! Shiyrin eken” dep aytqan eken. Sonnan keyin qala payda bolıp, *Xeyvaq* dep atalgan. Toponim áyemgi *xeyvaq* formasında belgili bolǵan. N.I.Berezin Xiywa toponimi *Xayva* yamasa *Xavak* sózi menen baylanıstıradı da “ qurı boslıq, qorǵan” dep túsindiredi. Dáslep usılayınsha atalgan (Географически имене, объяснение их в связи с историей открытий, вып 1, СПб, 1894, 1939).

¹З.Дусимов; Х. Эгамов. Жой номларининг қисқача изохди луғати,Т: «Уқитувчи»,1977, 128-бет

Bizinshe, atamanın etimologiyası áyemgi Xorezmliler tilinen izlew kerek. Sonday-aq atamanın áyemliliği Xorezmliler menen tuwısqan dep esaplaytuğın osetin tilinde kóp ǵana xorezmshe sózler saqlaǵan. Bul toponimiyada da óz ornın tapqan. Nuxos, Pirnaxos, Darxos toponimleri Osetiyada da ushırasadı. Solay etip Xiywa toponimi házirgi osetin toponimiyasında bolǵan Xiyauv “awıl” (А.Д. Цагаева, Топонимия Северный Осетин, 222) sózi menen baylanıstırıwı múmkin.-aq kishkentaylıqtı bildiriwshi qosımta. Demek *Xivak* yamasa *Xiva* “kishkene awıl” mánisin ańlatadı.

Shaxrisabz-qala. Qashqadarya oblastında Shaxrisabz Ózbekstannın áyemgi qalalarının biri bolıp, ol Kesh dep atalǵan. *Kesh kas* sóziniń fonetikalıqvariantı bolıp, “qala orayı” degen mánisti bildiredi. Kesh XII ásirde arablarǵa qarsı alıp barılǵan, Hákim Ibn Xoshim-maqanna basshılıq etken qozǵalannın orayı edi. Qalanı arablar basıp alǵannan soń óz áhmietin joyttı. XIV-XV ásirlerde qala jáne qayta tiklendi. Kesh Temurdıń watanı. Temur óz qalasın júdá súygen. Bir waqıtları onı hátte pútkil imperiyanın paytaxtı etpekshi bolǵan. Qalanı abadanlastırǵan. Sonın ushın da onı *Shaxrisabz* “jasıl qala, baǵ qalası kóklemzar qala” dep ataǵan.

Qońırat toponimi. Xalıq awzındaǵı ańız sózlerde Qońırat Ámiwdáryanın boyındaǵı atı hawazası elge jayılǵan belgili qala sıpatında súwretlenedi. “Erte waqları Úrgensh, Vezir qalaları qanday áhmiyetke iye bolsa, Aral walayatının orayı Qońırat qalası da bul dógerektegi el ushın sonday áhmiyetke iye bola basladı”-dep jazadı, uzaq jıllar shıǵıstı izertlegen belgili ilimpaz V.V.Bartold.

Qońırat qalasının atı ol jerde jasaǵan urıw atı menen baylanıslı payda bolǵan. Al usı Qońırat urıwının áyemgi jasaǵan jerleri hám onın tuńǵısh urıwlıqtan qalıpleskendegi sharayatları bizge tolıq ayqın emes, biraq solay bolsa da bul tuwralı toplanǵan geypara pikirlerdi atap ótiwimiz zárúr.

Qońırat urıwıQaraqalpaqtın bas urıwlarınıń qatarına jatadı. Sonday-aq qońsılas xalıqlar menen de ol ortaқ urıw-óytkeni ózbeklerde hám qazaqlarda bunday urıw bar.

Qońıratnıń túpkilikli mákánı Jiydeli baysın tuwralı adamlardıń oyında házirge shekem túrlishe pikir bolıp kelgen. Birewler Jiydeli baysındı Túrktan tamanında Sırdarya boylarında bolǵan dep oylaydı, ekinshi birewler Jiydeli baysın aral teńiziniń túslık jaǵında bolǵan deydi. Anıǵında Aral teńiziniń túslık shıǵısında “Jiydeli” degen orın bar. Burın Qazaqdarya dógerindegi jerler qalıń jiydelik bolǵan. Buljerdegi adamlardıń aytıwına qaraǵanda geypara orınlardan qudıq qazǵanda tın astınan hárdayım jiyde túbirshikleri shıqqan. Sonday-aq Qazaqdaryaǵa sıbaylas “ Aybosın” dep atalatuǵın úlken daryalıqtıń ańǵarı bar. Aybosınnıń bir shaqapshasın “Jiydeli ózek” dep ataydı.

Aybosınnıń kim ekeni málim emes, biraq ayırım informatorlardıń aytıwına qaraǵanda sońǵı adamlar Baysındı Aybosın dep shatastırıp júrgen. Bul dógeriń jerlerin “ Jiydeli baysın Qońrat” eline qospaqshı boladı.

Sonday-aq, prof.L.Bergtiń kartasında “Jiydeli” degen orın Araldıń arqa batıs jaǵalawında bar ekenligi kórsetilgen. Úshinshi birewler Jiydeli baysındı házirgi surxandarya oblastınıń territoriyasında bolǵan dep uyǵastırısadı.

“Alpamıs” dástanında Gúlparsınnıń Jiydeli baysın Qońratelin eske túsirgeni dástannıń jırında mınaday dep kórsetiledi.

At bolıptı miyan kóldiń tawları
Qoyın satıp qozı qılar bayları
Arjaǵı Túrktan, berjaǵı Qoqan
Háziretimniń qádem urǵan jayları.

Bul ayılǵan qosıqtaǵı geografıyalıq atamanıń házirgi ornın alıp qaraǵanıımızda Jiydeli baysın eli burın házirgi Surxandarya oblastınıń territoriyasında jasaǵan eken dep shamalaymız. Óytkeni arjaǵı Túrktan, berjaǵı Qoqan bolǵanda usı territoriyaǵa shamalas keledi. Ekinshiden, bul jerde jasawshı xalıqlardıń kópshiligi derlik Qońrat urıwınıń tiyresinen quralǵan hám Termizden berirek Surxandarya jaǵalarında Baysın dep atalatuǵın rayon ornalasqan. Sonday-aq adamlardıń eski kiyimleri, bet-ajarlardı menen dene qurılısları Xorezmshilerge qaraǵanda qaraqalpaqlarǵa kóbirek uqsaydı.

Qońıratıń túpkilikli ata-babası Málik Iskender degen adam bolǵan. Bulardıń ata mákanı usı jer Sırdarya boyları, biraq Qońıratıń jaqın juwıqlarınıń kóbi Surxandaryanıń ayaǵında, Jiydeli baysın jerinde bolǵan. Iskender Máliktiń tórt hayalı bolǵan. Birinshi hayalı Noǵaylı Mırza, onıń 30 balası bolǵan, Qutlı mırza 12 balası bolǵan, eń genje balası Qońırat eken.

Ekinshi hayaldan Arǵın, orta júz, aqtal sopı, al onıń balası qıpshaq degen bolǵan. Úshinshi hayaldan anas-alash, Abbas degen eki aǵayınlı tuwılǵan kishi júz, Abbas bahadırdıń balaları Alım, Tabın degenler bolǵan. Tórtinshi hayaldan Shinjır ata, Isaq baba, Muxlıs ata degenler dóregen. Bulardı qurama dep ataydı. Quramalar Tashkent oblastınıń territoriyasında jasaydı. Olar kóbirek ózbeklerge hám qazaqlarǵa keyip bergen, eki xalıqtıń arasında payda bolǵan etnikalıq toparlarǵa kiredi. Malik Iskender Arablarǵa járdemge 92 nóker jiberген eken. Olar sawashlarǵa barganda barlıq waqta jeńis penen qayta bergen. Bulardı “ózleri beg jigitler eken” dep ataǵan, sonnan ózbek atalıp ketken.

Gúrjiravot-awıl. Samarqand oblasti. Ishtixan rayonında. Toponim gúrji yamasa gruzin xalqı atı menen baylanıslı. Rabot qorǵan, Gúrjiravot gruzinler yamasa gúrjinler qorǵanı degendi bildiredi.

Joqarıda kórip ótkenimizdey, “Shejire” shıǵarmasında toponimler, adam atları hám urıw atlarına salıstırǵanda kóp ushıramaydı. Solay bolsa da, ondaǵı qollanılǵan toponimlerdi lingvistikalıq tiykarda analizlew áhmiyetli máselelerden esaplanadı.

Juwmaq

Biz bul jumısımızda qaraqalpaq klassik shayırı Berdaqtıń «Shejire» shıǵarmasındaǵı adam atları, olardıń jámiyettegi ornı, adam atlarınıń qoyılıw sebepleri, morfologiyalıq dúzilisi, etnonimler haqqındaǵı ańız ápsanalardı, tariyxıy dereklerdi, sonday-aq etnonimlerdiń semantikalıq jaqtan bóliniwlerin hám olardıń antroponim hám toponimler menen baylanıslı bayanlap beriwge háreket ettik. Adam atları, birinshi gezekte, adamnıń jámiyettegi ornın ajratıp kórsetiw ushın qoyıladı. Bul tuwralı V.A.Nikonov: «Adam atları jámiette hám jámiet ushın oǵada zárúr. Olardı jámiyette itibarsız qaldırıwǵa bolmaydı. Sonlıqtan adam atlarına degen mápdarlıqtıń kúshli ekenligi túsiniikli», dep kórsetedi. Antroponimler basqa sózler sıyaqlı tildıń zańlılıqlarına baǵınadı, sonlıqtan olar til sistemasınıń tiykargı bir bólegin quraydı hám etnografiya, tariyx, sociologiya hám huqıqtanıw menen birgelikte úyreniledi. Haqıyqatında da, adam atların izertlew arqalı xalıqtıń til tariyxın, úrp-ádet dástúrlerin, sociallıq jaǵdayların hám taǵı basqa sırların ashıwǵa boladı. Házirgi qaraqalpaq adam atlarınıń quramında arab-parsı, túrkiy hám monǵol tillerine ortaqlı elementler, rus tili arqalı kelip kirgen elementler ushırasadı. Sonıń menen birge qaraqalpaq adam atları grammatikalıq qurılısı hám semantikalıq ózgeshelikleri jaǵınan da hár tárepleme úyreniwdi talap etedi. Jámiyettiń ózgerip rawajlanıwı menen bir qatarda ilim hám mádeniyat, solar menen adam atları da hár jámiyetke say jańa ismler menen tolısıp baradı, al olardıń geyparaları gónerip umıt bolıp, qollanıwdan shıǵıp qaladı. Adam atları arqalı tariyx betleriniń sırları ashıladı, bolıp ótken tariyxıy waqıyalardaǵı is-háreketlerdiń kimler tárepien islengenligi kórinedi, adamlardıń jámiyettegi ornı anıqlanadı. Sonlıqtan qaraqalpaq til biliminde arnawlı túrde izertlenilmey kiyatırǵan áhmietli tarawlardıń biri qaraqalpaq antroponimikasın izertlew bolıp tabıladı. Mine sonlıqtan biz jumısımızda Berdaqtıń “Shejire” shıǵarmasındaǵı adam atları olardıń qoyılıw sebepleri hám dúzilisi boyınsha izerlew jumısların alıp bardıq.

Tiykargı obiekt etip alǵan ekinshi baǵdarımız qaraqalpaq urıw atları, olardıń júzege keliw sebepleri, etnonimlerdiń quramı sıyaqlı máselelerdi de

qarastirdiq. Geypara qaraqalpaq urıw-qáwım atlarınıń basqa tuwısqan túrkiy xalıqlardıń quramındaǵı urıw-qáwım atları menen sáykes kelip otıratuǵının kórdik. Qaraqalpaqlardıń quramında qıpshaq, qońırat sıyaqlı iri qáwımler menen ashamaylı, balǵalı, jaraqlı sıyaqlı urıw atların ózbek, qırǵız, tatar, bashqurt, noǵay, qazaq xalıqlarınıń etnikalıq quramında da ushıratıwǵa boladı.

Qaraqalpaq etnonimi boyınsha ilimpazlardıń pikirlerin juwmaqlastıra otırıp, bul etnonim «qara shash» degen mánide kelip shıqqan bolsa kerek degen pikirge qosılamız. *Qońırat* etnonimi biziń pikirimizshe, *qangar* etnonimine baylanıslı kelip shıqqan bolsa kerek, *Kangar* degen ulıwma atama bolıp, pecheneg urıwları arasında «eń kúshli, ǵayratlısı, haq nietlisi» degendi ańlatqan. *-at* mongol tilinde kóplik máni kórsetkishli *kan-gar-at-kangur-at –qońır-at*. *Qañlı* etnonimi eki komponentten turadı: birinshi komponenti *kann-kang/kann/gan* – «dárya» mánisin bildiredi, ekinshi komponenti affiksli jámlew kórsetkishi. Solay etip, *qañlı* etnonimi dárya jaǵalawında jasawshı qáwım mánisin bildiredi degen pikirge kelemiz. *Múyten* etnonimi arab, parsı, tájik tillerinde *moytan*, *moyten* túrinde qollanılıp, «júnli adam» degendi bildiredi. *Ashamaylı* etnonimi sanǵa basılǵan tamǵası bar degen mánide kelip shıqqan bolıwı itimal. *-lı/-li* hám *-shı/-shi* affiksleri qaraqalpaq etnonimlerin jasawda ónimli qollanıladı. *-lı/-li* affiksi arqalı jasalǵan urıw atları qanday da bir belgige, tamǵaǵa iyeekenligin bildirip, atama retinde qollanıladı. *-shı/-shi* affiksi arqalı jasalǵan urıw atları, sol qáwımniń kásibine baylanıslı qoyılıp, etnonim retinde qalıplesken etnonimlerdi jasawda ónimli qollanıladı. Qaraqalpaq etnonimleriniń quramında birikken, qurama hám t.b. kóriwge boladı.

Etnonimika antroponimika hám toponimika menen de tıǵız baylanıslı. «Shejire» materiallarına hám izertlewshilerdiń maǵlıwmatlarına qaraǵanda, etnonimlerdiń kópshiligi adam atlarınan payda bolǵan. Adam atlarınıń dáslep adam atlarına, onnan keyin urıw atı dárejesine iye bolǵanın «Shejireden» hám bir qatar ilimpazlardıń miynetlerinen kórinedi. Etnonimika toponimika menen de tıǵız baylanıslı. Geypara, jer-suw, elatlı punkt, sonday-aq qala atları urıw,

qáwim, xalıq atlarınan qoyılǵan. Sonıń menen birge, ayırım etnonimler jer-suw atamalarına baylanıslı kelip shıqqan.

Urıw, qáwim, xalıq atlarınń kelip shıǵıwı payda bolıw sebepleri xalıqtıń ásirler dawamındaǵı tariyxı menen baylanıslı. Sonlıqtan da, xalıqtıń etnikalıq quramın hám genezisin anıqlawda etnonimlerdiń áhmieti úlken.

Jer-suw atların izertlew, olardıń payda bolıw tariyxın úyreniw bizge kóp nárselerdi anıqlawǵa járdem beredi. Sebebi belgili bir aymaqta jasaǵan xalıqlar, olardıń urıw hám qáwimleri haqqında, belgili bir mámlekettiń administrativlik shegarası, sonday-aq sol aymaqta jasaǵan adamlardıń úrp-ádeti, kásibi sıyaqlı bir qatar faktorlardı anıqlawda áhmiyetli qural boladı. Toponimler – xalıq tiliniń rawajlanıw basqıshları, onda payda bolǵan hár túrli ózgerislerdi anıqlawda tiykargı materiallardan biri.

Toponimler tábiyat hám jámiettegi belgili bir ózgerisler menen baylanıslı halda belgili bir nızamlılıqlar tiykarında payda boladı. Olardıń payda bolıwı hám ózgeriwi xalıqtıń tariyxı menen tikkeley baylanıslı. Toponimler uzaq dáwirlerden beri bar bolıp, xalıqtıń turmısında júz bergen waqıya hám qubılıslardıń ataması sıpatında saqlanıp qalǵan.

Toponimler belgili bir geografiyalıq obektin jaylasqan ornın ańlatadı. Sonıń menen birge, toponimler sol jerde tábiyiy-geografiyalıq sharayatı, sol jerde jasaǵan xalıqlardıń tariyxı, etnografiyası, jámiyetlik turmısta júz bergen áhmiyetli waqıyalar haqqında bay maǵlıwmatlar beredi.

Toponimler qaraqalpaq xalqınıń uzaq, eski tariyxı, turmıs tájiriybesi jemisi bolıp tabıladı. Olar qaraqalpaq xalqınıń tili, tariyxı, etnikalıq shıǵısı, úrp-ádetleri, dástúrleri, ekonomikalıq, jámiyetlik-siyasiy qatnasları hám Qaraqalpaqstannıń tábiyatı, geografiyası, eski hám házirgi gidrotexnikası hám taǵı basqa da haqqında bay tariyxıy maǵlıwmat beriwshi lingvistikalıq ǵáziyne. Sonlıqtan, Qaraqalpaqstan toponimlerin ilimiy izertlew tek til bilimi, al tábiyattanıw, tariyx, etnografiya, arxeologiya, geografiya, zoologiya sıyaqlı ilimler ushın da áhmiyetli.

Juwmaqlap aytqanda, Berdaq shayırdın “Shejire” shıǵarmasında qollanılǵan adam atları, urıw hám jer-suw atamaların izertlew arqalı biz kóp nátiyjege eristik. “Shejire” de ele izertlenilmegen máselelerdi úyreniwge háreket ettik. “Shejire” shıǵarmasındaǵı menshikli atlardı úyreniwdiń áhmiyetli máselelerden biri ekeniniń gúwası boldıq. Biz jumısımızda “Shejire” shıǵarmasındaǵı menshikli atlardı izertlew arqalı tek til bilimi ǵana emes, al tarıyx, etnografiya, geografiya ilimleri boyınsha da kóplegen maǵlıwmatlardı bilip alıwǵa miyassar boldıq.

Paydalanilgan ádebiyatlar

Normativ hújjetler

1. Ўзбекстан Республикасының Конституциясы. –Ташкент, 2014
2. Ўзбекстан Республикасы «Билимлендириў ҳаққында»ғы Һызамы
Ташкент,1997
3. Ўзбекстан Республикасы министрлер Кабинетиниң 36-санлы қарары
менен тастыйқланған “Магистратура ҳаққында”ғы Һызамы.-
Ташкент-1997.
4. Кадрлар таярлаўдың миллий бағдарламасы.-Нөкис; Қарақалпақстан,
2000.
5. Узбекстон Республикаси Президентиниң 2017-йил 7-февральдаги
Узбекстон Республикасини янада ривожлантириш буйича
«Ҳаракатлар стратегияси туғрисида»ги ПФ-4947-сон фармони.//
Узбекстон Республикасиқонуни ҳужжатлари туплами.

Prezident miynetleri

1. *Мирзиёев Ш.М.* Жоқары билимлендириў системасын буннан былай да
раўажландырыў илажлары ҳаққында.// «Еркин Қарақалпақстан»; 2017; 22-
апрель
2. *Мирзиёев Ш.М.* Илм ва фан ютуқлари таракқиётнинг муҳим омили.//
«Халқ сузи», 2016, 31-декабрь
- 3.*Мирзиёев Ш.М.* Еркин ва фаравон, демократик Ўзбекстон давлатини
биргаликда барпо этамиз. Тошкент, 2017
- 4.*Мирзиёев Ш.М.*Илм ва фан ютуқлари тарракқиётнинг муҳим омили.//
Халқ сөзи, 2016-йил, 31-декабрь

Monografiya, sabaqlıq, toplam hám grammatikalar

- 1.*Атаниязов С.* Шежере. Ашгабат, 1992.
2. *Ўбдимуратов Қ.* Неге усылай аталған? Нөкис, 1965.

3. *Бердақ. Шежире. Нөкис, 1993*
4. *Бердақ. Сайланды шығармалары. Нөкис, 1987*
5. *Бегматов Э. Киши номлари имлоси. Тошкент, 1970.*
6. *Бегматов Э. Ўзбек исмлари маъноси. Тошкент, 1998.*
7. *Гафуров А. Имя и история. М., 1987*
8. *Губаева С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX – начале XX в. Ташкент, 1983.*
9. *Доспанов О., Қалендеров М. Қарақалпақ исмлари. Нөкис, «Билим», 1994.*
10. *Дўсимов З. Хоразм топонимлари. Тошкент, 1985.*
11. *Доспанов О., Доспанова Д. Иسمиңиздиң сыры неде? Нөкис, 2009.*
12. *Дониёров Х. Ўзбек халқиниң шажара ва шевалари. Тошкент, 1968.*
13. *Жанузақов Т. Қазақ есімдерінің тарихы. Алматы, 1971.*
14. *Жанузақов Т. Очерк казахской ономастики. Алма-Ата, 1982.*
15. *Жанузақов Т. Есимиңиз ким? Алма-Ата, 1989.*
16. *Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. М.:Л., 1950.*
17. *Конкошпаев Г. Казахские народное географические термины. Алма-Ата, 1951.*
18. *Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. Тошкент, 2005.*
19. *Мәмбетов К. Қарақалпақлар шежиреси. Нөкис, 1993.*
20. *Сайымбетов О. Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атлары. Нөкис, 2000.*
21. *Толстова Л.С. Жоқарғы қарақалпақлар. Нөкис, 1975.*

22. *Шәмшетов Ж.* Исмиңиздин мәнисин билесиз бе? Нөкис, «Қарақалпақстан», 1997.
23. *Шаниязов К.К.* К этнической истории узбекского народа. Ташкент, 1974.
24. *Шониёзов К.* Қанғ давлати ва қанғлилар. Тошкент, 1990.

Avtoreferatlar

1. *Алиев Г.* Лингвистические и экстралингвистические факторы в антропонимии. АДД. Алма-Ата, 1989.
2. *Қурбанов М.* Қарақалпоқ тилидаги географик терминларининг лексик-грамматик хусусиятлари. АКД. Нукус, 2011.
3. *Хуррамов К.* Узбекские народные географические термины, обозначающие рельеф южного Узбекистана. АКД. Ташкент, 1981.

Jurnal hám toplan maqalalari

1. *Әбдимуратов Қ.* “Қыпшақ”, “Маңғыт” сөзлериниң етимологиясы хақында. //Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер. Нөкис, 1971.
2. *Дәўлетов А., Қудайбергенов М.* Қарақалпақ тили ономастикасының изертлениўи. // Қарақалпақ тил билиминиң тарийхы. Нөкис, 2001.
3. *Жанузаков Т.* Қазақ этнонимлериниң қурылысы мен сыпаттары. // Қазақ ономастикасының мәселелери. Алматы, 1982.
4. *Иванов П.П.* Новые данные о каракалпаках //«Советское востоковедение», 1941, №3.
5. *Қайдаров А.* Қанлы. //Қазақ совет энциклопедиясы. 6 том, Алматы, 1975.
6. *Сайымбетов О.* Қарақалпақша адам атларының жазылыў тәжирийбелери. //«Қарақалпақстан муғаллими», 1993, №1.

7. Сайымбетов О. Қарақалпақша адам атларының қойылыу өзгешеликleri. //Қарақалпақ тил билиминиң гейпара мәселелери. Нөкис, 1994.

8. Шәмиетов Ж. Қарақалпақ тилиндеги араб антропонимлеринен. // «Вестник Каракалпакского филиала АН Узбекистана», 1974, №1

Sözlikler

1. Дусимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изохли луғати. Тошкент, 1977.

2. Сайтов Д. Бердақ ҳәм Әжинияз шығармаларының сөзлиги. Нөкис, 1970

3. Умурбаев Е. Географиялық терминлер менен атамалардың орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. Нөкис, 1993.

Internet resurslari

1. www.ziyouz.com kutubxonasi
2. <http://www.karsu.uz>
3. <http://www.ziyouz.net>
4. <http://www.edu.uz>
5. <http://www.google.uz>

